

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Diplomová práce

Eliška Kleňhová

Interjekce v českém jazykovém systému

Interjections in the Czech language system

Praha, 2010

vedoucí práce: doc. Mgr. Robert Adam, Ph.D.

Děkuji doc. Mgr. Robertu Adamovi, Ph.D. za cenné rady, trpělivost a lidský přístup a odborné vedení mé diplomové práce.

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze dne

ANOTACE

Tato diplomová práce se věnuje interjekcím, jejich postavení v českém jazykovém systému a jejich postavení a fungování v projevech psaných a mluvených. V teoretické části práce popisuje, rozebírá, srovnává a částečně hodnotí pojetí citoslovcí v některých českých mluvnicích a příručkách slovníkového typu. Práce se soustředí zejména na definici a dělení citoslovcí v případě mluvnic, reflektuje také problematické hranice mezi citoslovci a jinými slovními druhy, především částicemi. V případě slovníků se zaměřuje na způsob uchopování a zpracovávání citoslovcí jako slovníkových hesel. V části praktické se práce věnuje zkoumání užívání citoslovcí v různých typech textů psaných (texty odborné, populárně naučné, publicistické, beletristické, psané texty dialogického charakteru na internetu) a v dialogických projevech mluvených (excerpce z Českého národního korpusu, z diskuzních televizních pořadů a talk show, z běžně mluveného jazyka).

ANNOTATION

The aim of this thesis is to study interjections, their position in the Czech language system and their status and functioning in the written and spoken speech. In the theoretical part the thesis describes, analyses, compares and partially evaluates the concept of interjections in some Czech grammar and dictionary-type manuals. The thesis is focused on the definition and classification of interjections in the case of grammar and also reflects the problematic boundary between interjections and other word classes, especially particles. In the case of dictionaries, the thesis focuses on the grasp and processing of interjections as dictionary entries. The practical part of thesis is devoted to exploring the use of interjections in various types of written texts (professional, non-fictional, journalistic, fictional and written dialogical texts on the Internet) and dialogical spoken speech (excerpts from the Czech national corpus, TV discussions, talk shows and normally spoken language).

KLÍČOVÁ SLOVA

slovo a slovní druhy v češtině

citoslovce

definice

dělení

citoslovce a částice

citoslovce jako slovníková hesla

KEY WORDS

a word and word classes in the Czech language

interjections

definition

classification

interjections and particles

interjections as dictionary entries

OBSAH

ÚVOD.....	9
I. TEORETICKÁ ČÁST	
1. SLOVO A SLOVNÍ DRUHY V ČEŠTINĚ.....	12
1.1 Slovo.....	12
1.1.1 Definice slova.....	12
1.1.2 Významová stránka slova.....	14
1.1.3 Motivovanost slova.....	14
1.2 Slovní druhy.....	18
1.2.1 Tradiční členění.....	18
1.2.2 Netradiční přístupy.....	20
2. INTERJEKCE V ČESKÝCH MLUVNICÍCH	23
2.1 Definice interjekcí.....	23
2.1.1 Vymezení citoslovcí v České mluvnici.....	23
2.1.1.1 Komentář	24
2.1.2 Definice citoslovcí v Nauce o českém jazyku.....	25
2.1.2.1 Komentář	25
2.1.3 Jak vymezuje citoslovce Mluvnice češtiny 2.....	26
2.1.3.1 Komentář	28
2.1.4 Přístup k citoslovcím v Příruční mluvnici češtiny.....	29
2.1.4.1 Komentář	30
2.1.5 Pojetí citoslovcí v mluvnici Čeština – řeč a jazyk	31
2.1.5.1 Komentář.....	31
2.1.6 Heslo „citoslovce“ v Encyklopedickém slovníku češtiny.....	32
2.1.6.1 Komentář	33
2.1.7 Shrnutí a komentáře.....	33
2.1.8 Návrh definice interjekcí.....	36
2.2 Dělení citoslovcí.....	36
2.2.1 Dělení citoslovcí v České mluvnici.....	36
2.2.1.1 Komentář.....	37
2.2.2 Členění citoslovcí v Nauce o českém jazyku	38
2.2.2.1 Komentář	38
2.2.3 Jak dělí citoslovce Mluvnice češtiny 2.....	39
2.2.3.1 Komentář.....	42
2.2.4 Pojetí členění citoslovcí v mluvnici Čeština – řeč a jazyk	44
2.2.4.1 Komentář.....	44
2.2.5 Přístup k dělení citoslovcí v Příruční mluvnici češtiny.....	45
2.2.5.1 Komentář	46
2.2.6 Dělení citoslovcí v Encyklopedickém slovníku češtiny.....	48
2.2.6.1 Komentář.....	48
2.2.7 Shrnutí a komentáře.....	49
2.2.7.1 Komentář k citoslovcím citovým (emocionálním).....	50
2.2.7.2 Komentář k citoslovcím kontakto- vým	52
2.2.7.3 Poznámky k citoslovcím onomatopoickým	54
2.2.8 Návrh dělení interjekcí.....	54
2.3 Několik poznámek k psaní citoslovcí	56
2.4 Závěr pojednání o interjekcích v českých mluvnicích.....	59

3. NA HRANICI SLOVNÍCH DRUHŮ.....	60
3.1 Interjekce sekundární, vzniklé z jiných slovních druhů.....	60
3.1.1 Citoslovce vzniklá ustrnutím slovesných tvarů.....	60
3.1.2 Citoslovce vzniklá ustrnutím substantiv.....	61
3.1.3 Adverbia fungující v roli citoslovcí	62
3.2 Citoslovce a částice – hranice slovního druhu.....	62
3.2.1 Partikule, jejich definice a členění.....	62
3.2.2 Některé problematické momenty na hranici mezi částicemi a citoslovcí	65
3.2.2.1 Odpověďové výrazy ano, ne a jejich sémantické ekvivalenty.....	65
3.2.2.2 Částice signalizující začátek textu.....	67
3.2.2.3 Emocionální výrazy ó, ach, bože, běda, bohužel, žel a jejich ekvivalenty.....	67
3.2.2.4 Řešení M. Vondráčka.....	69
3.2.2.5 Na hranici mezi částicemi a citoslovcí.....	71
4. INTERJEKCE V NĚKTERÝCH ČESKÝCH SLOVNÍCÍCH.....	73
4.1 Interjekce ve Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost.....	73
4.1.1 Kritérium výběru.....	73
4.1.2 Sekundární citoslovce a citoslovce na hranici slovních druhů.....	74
4.1.3 Závislost interjekcí na kontextu.....	75
4.1.4 Variantnost formální stránky interjekcí	75
4.1.5 Další nedostatky formálního rázu.....	76
4.2 Několik poznámek ke zpracování citoslovcí ve Slovníku spisovného jazyka českého.....	77
4.3 Ke zpracování citoslovcí ve slovnících.....	78
II. PRAKTICKÁ ČÁST	
1. POSTAVENÍ A FUNGOVÁNÍ CITOSLOVCÍ V SOUČASNÉ ČEŠTINĚ.....	81
1.1 Teze.....	81
1.2 Několik poznámek k rozdílům mezi psaným a mluveným způsobem komunikace.....	83
1.3 Postavení a fungování interjekcí v projevech psaných.....	85
1.3.1 Interjekce v odborných textech.....	86
1.3.1.1 Funkční styl odborný.....	86
1.3.1.2 Interjekce v odborných a populárně naučných textech.....	87
1.3.2 Interjekce v textech publicistických.....	90
1.3.2.1 Funkční styl publicistický	90
1.3.2.2 Interjekce v publicistických textech excerpovaných v korpusech.....	91
1.3.2.3 Interjekce v publicistických textech – vlastní excerpce.....	94
1.3.3 Interjekce v tvorbě beletristické.....	96
1.3.3.1 Styl umělecký.....	96
1.3.3.2 Interjekce v próze.....	98
1.3.3.3 Interjekce v poezii a písňových textech.....	100
1.3.3.4 Interjekce v dramatu	102
1.3.3.5 Interjekce v literatuře pro děti.....	102
1.3.3.5.1 Několik poznámek k literatuře pro děti.....	102
1.3.3.5.2 Interjekce v literatuře pro děti.....	104
1.3.4 Interjekce v psané komunikaci na internetu.....	105
1.3.4.1 Interjekce v komunikaci vedené přes aplikaci ICQ.....	106
1.3.4.2 Interjekce v internetových diskuzích a v prostoru pro názory.....	108
1.3.4.3 Shrnutí	109
1.4 Postavení a fungování interjekcí v projevech mluvených.....	109
1.4.1 Citoslovce v korpusech ORAL2006 a ORAL2008.....	110
1.4.2 Citoslovce užívaná v televizních diskuzích a talk show.....	112

1.4.3 Citoslovce a jejich užívání v běžné mluvené komunikaci.....	114
2. SHRnutí PRAKTICKÉ ČÁSTI.....	115
ZÁVĚR.....	119
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY.....	125

ÚVOD

„Citoslovce nazývají se slova označující hnutí mysli. Lat. název *interiectiones* značí, že vymykají se z kontextu věty. ... V proudu řeči tvoří citoslovce právě tak celek, jako celá správně ustrojená věta, jenom že méně upravený, primitivnější. Některá citoslovce představují nejstarší fázi jazykového vývoje, jiná jsou dosti pozdní; blednutí významu dobře vyhovuje potřebě, vyjádřiti stále rozmanitější hnutí mysli vyvíjejícího se lidstva.“¹

Interjekce jsou nejspíš nejstarším slovním druhem vůbec. Vznikly ustálením formy parajazykových projevů, které stály u zrodu lidské řeči. Citoslovce však u zrodu lidské řeči nestála, nýbrž stále a znovu u tohoto zrodu stojí. Nelze opominout, že k tomuto slovnímu druhu patří výrazy, které se dítě při osvojování jazyka učí nejdříve. Než dítě vysloví první slova, vydává nejprve neartikulované zvuky, které se postupně mění v citoslovce. Teprve poté dochází k osvojování slov ostatních slovních druhů. O tomto postupu se uvažuje i v souvislosti se slovem, které se dítě učí jako jedno z prvních – „máma“. Přestože tento výraz za citoslovce nepovažujeme, jeho citoslovečný původ není vyloučen. Je možné, že osvojování tohoto výrazu souvisí s tzv. m-komplexy. Tímto názvem jsou označovány shluky zvuků, které začínají na „m“ a které jsou charakteristické pro fázi osvojování řeči kolem 1. roku dítěte.² České slovo „máma“, anglické „mum“ nebo německé „mutti“ by pak mohlo být citoslovečného původu a substantivem by se stalo až sekundárně.

Citoslovce se však nemusí vymezovat pouze vůči parajazykovým projevům, ale také proti ostatním slovním druhům. A s nesnáze se budeme potýkat i při snaze o definování druhu samotného.

Diplomová práce je členěna do dvou částí, teoretické a praktické. V teoretické části se budeme věnovat problematice dělení slovních druhů obecně, dále bude naše pozornost věnována definování a možným členěním zkoumaného slovního druhu. Pojednáme o souvislostech interjekcí s jinými slovními druhy, konkrétně se zaměříme na problematiku předěl mezi citoslovci a částicemi a mezi citoslovci a parajazykovými projevy. Tuto část považujeme za těžiště diplomové práce. Při zkoumání využijeme srovnávacího přístupu. Nejprve představíme přístup k interjekcím v některých starších i současných českých mluvnicích, poté budou jednotlivé přístupy porovnávány a opatřovány komentáři. Při srovnávání budeme vycházet z následujících příruček: B. Havránek, A. Jedlička: Česká

1 www.coto.je : *Ottova encyklopedie* [online]. [2000] [cit. 2007-03-18]. Dostupný z WWW: <www.coto.je>.

2 Nebeská Iva. *Úvod do psycholingvistiky*. 1.vyd. Jinočany : H&H, 1992. 127 s. ISBN 80-85467-75-5.

mluvnice (1. vydání 1952, zde čerpáme ze 4. vydání z roku 1981), V. Šmilauer: *Nauka o českém jazyku* (1. vydání z roku 1972), M. Komárek a kolektiv autorů: *Mluvnice češtiny 2* (tzv. akademická mluvnice, 1. vydání z roku 1986), M. Nekula a kolektiv autorů: *Příruční mluvnice češtiny* (1. vydání 1995, zde čerpáme z vydání z roku 2003), M. Čechová a kolektiv autorů: *Čeština – řeč a jazyk* (1. vydání 1996) a P. Karlík a kolektiv autorů: *Encyklopedický slovník češtiny* (vydání z roku 2002). Dále pojednáme o zpracování citoslovcí v příručkách slovníkového typu. Zaměříme se především na to, jakým způsobem jsou citoslovce jako slovníková hesla zpracována, a pokusíme se zjistit, podle jakého klíče jsou do slovníku vybírána. Hlavním zdrojem informací v této části nám bude *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (vydání 4., z roku 2005).

V praktické části diplomové práce se poté pokusíme popsat postavení a fungování interjekcí v současné češtině, a to jak v textech psaných, tak mluvených. V pojednáních o citoslovcích v psaných textech budeme vycházet z korpusů SYN2000, SYN2005 a SYN2006PUB. Dále pak využijeme vlastních excerpce a zkušeností. Jako zdroj informací o citoslovcích v mluveném jazyce využijeme běžnou denní komunikaci, televizní pořady (talk show, diskuzní pořady) a korpusy ORAL2006 a ORAL2008.

I. TEORETICKÁ ČÁST

1. SLOVO A SLOVNÍ DRUHY V ČEŠTINĚ

1.1 Slovo

1.1.1 Definice slova

Problematika „slova“ a jeho významů je pojednávána zpravidla v oboru lexikologie. Přestože naše práce patří především do oblasti morfologické, považujeme za užitečné podívat se na věc nejprve obecněji, tj. z pohledu lexikální jazykové roviny. Blízká souvislost těchto dvou oborů se projevuje mimo jiné i v odborné literatuře. Nejen ve starších příručkách je výklad o slově a jeho významech běžně řazen do oblasti tvarosloví a předchází výkladu o slovních druzích. Tento postup tedy zvolíme i my.

V. Šmilauer v Nauce o českém jazyku definuje slovo jako nejjednodušší hláskový útvar, který má sám sebou ustálený význam. Slovo je tedy považováno za základní jednotku lexikální roviny. Ačkoliv by se mohlo zdát, že se jedná o pojem, který lze lehce vymezit, v jazykovědě dosud nebyla vytvořena definice, která by odpovídala všem slovům a zároveň nemohla být vztažena na jiné jazykové jednotky. Stejně jako pro definici slovních druhů se využívá pro definici „slova“ více kritérií, která se navzájem doplňují. Podívejme se nyní, jaká kritéria zvolila pro svou definici Příruční mluvnice češtiny:

1. Formálně-významová jednota. Slovo je neoddělitelným sepětím stránky formální a stránky významové. Každé slovo obsahuje obě tyto stránky, ale vztah mezi nimi nemusí být symetrický. Jsou-li například slova synonymní, odpovídá jednomu významu více forem. Při homonymii je naopak k jedné formě přiřazeno více významů.
2. Fonetická a fonologická utvářenost. Toto kritérium vychází z faktu, že slovo je manifestováno jako zvukově ucelená řada za sebou jdoucích fonémů a v toku řeči ho lze potenciálně vydělit pauzami. (V konkrétním projevu se však pauzy s hranicemi slov nutně nemusí krýt.) Pro češtinu je dále charakteristický přízvuk na první slabice, který vytváří mezislovní předěl. V českém jazyce však existují i slova, která vlastní přízvuk nemají a rytmicky vytváří celek se slovem, které je předchází (příklonky) nebo následuje (předklonky).
3. Grafická podoba. Slovo je v grafickém projevu řadou za sebou jdoucích grafémů, která je z obou stran oddělena mezerami. Ani toto kritérium však nemusí být

jednoznačné. V češtině situaci komplikuje například psaní spřežek (*z jara* i *zjara*) nebo existence reflexiv tantum se samostatně psaným formantem „se“ (*smát se*).

4. Významová stránka. Slova jsou nositeli lexikálního a gramatického významu. Lexikální význam umožňuje pojmenovávání předmětů, jevů a vztahů mimojazykové reality, prostřednictvím gramatického významu plní pak slovo funkce „vnitrojazykové“, zvláště textové. Kromě těchto dvou významů mohou být slova i nositeli významu pragmatického, který vyjadřuje především postoje mluvčího ke sdělované skutečnosti, k situaci promluvy nebo k jiným složkám komunikace.
5. Přemístitelnost a nahraditelnost. Slovo je v omezeném rozsahu v rámci věty přemístitelné (např. *Zítřejší půjdu do kina. X Do kina půjdu zítřejší.*). Slovosled v české větě je však volný pouze do jisté míry. Je závislý na aktuálním členění a rytmické výstavbě výpovědi. Pravidla omezující volnost slovosledu se však objevují i na mnohem elementárnější úrovni. Máme na mysli například pevně dané postavení předložek, tvarů slovesa „být“ ve složených slovesných tvarech atp.
6. Ustálenost. Slovo je v jistém jazykovém prostředí ustálené. Řady hlásek jsou v daném jazyce konvenčně spjaty s určitými významy (*lom, mol*), zatímco jiné nikoliv (*lmo, olm, ...*). Takové pak nejsou považovány za slova.

Autoři mluvnice upozorňují na fakt, že uvedená kritéria jsou pouze výběrová a jejich platnost je do jisté míry relativní. Přestože by bylo zřejmě možné uplatnit mnoho kritérií jiných či dalších, výše zmíněné charakteristiky jsou v českém prostředí poměrně ustálené a standardně se při definici „slova“ v mluvnicích objevují, a proto nám pro naše potřeby takové vymezení jistě postačí.

Na „slovo“ může být nahlíženo z různých hledisek. Na jednotlivých rovinách jazyka pak může být definováno různě. Aby se předešlo nedorozumění, bývá tento pojem opatřován různými přívlastky, které mají jeho význam upřesnit. Běžně se můžeme v jazykových příručkách setkat s pojmy jako „zvukové slovo“, „grafické slovo“, „morfologické slovo“ či „lexikální slovo“. Podoba těchto „slov“ se od sebe může lišit. Například slovo „*zjara*“ je jedno grafické slovo, zatímco „*z jara*“ dvě. Na významu se přitom nic nezměnilo. Spojení grafických slov „*byl bych býval utekl*“ je pouze jedním slovem morfologickým. Lexikální slovo je pak slovo, které bývá uvedeno jako heslo ve slovnících. Za jedno lexikální slovo je tedy považováno například spojení dvou slov grafických „*bát se*“.

1.1.2 Významová stránka slova

Pro naše další zkoumání považujeme za důležité zmínit se podrobněji především o dvou vlastnostech slov. První z nich – významová stránka – se promítá do samotného členění slovních druhů, druhá – motivovanost – je pro nás důležitá v souvislosti s citoslovci, zvláště onomatopoickými.

Jak již bylo zmíněno pod bodem 4., slova jsou nositeli lexikálního a gramatického významu. Slova, která mají sama o sobě jen význam věcný, označuje Česká mluvnická jako slova lexikální. Do této kategorie by patřila citoslovce a příslovce. Některá citoslovce a příslovce nabývají gramatického významu (syntaktické závislosti) ve větě, ale formálně (zvláštním tvarem) ho nemanifestují. Slova lexikálně-gramatická mají význam věcný i gramatický. K tomuto typu lze zařadit především jména a slovesa, případně zájmena. Oba výše zmíněné typy označují slova autosémantická, tj. slova mající vlastní význam.

Slova gramatická vyjadřují větné vztahy slov nebo vět, se kterými se spojují. Sama o sobě vlastní plný význam nemívají, nabývají ho teprve ve spojení s jinými slovy. Jedná se o slova synsémantická. Do této kategorie řadíme předložky, spojky a částice.

Významová stránka slov je jedním ze tří kritérií tradičně používaných pro rozlišování slovních druhů. Než se však podíváme na tuto problematiku, pozastavme se ještě u druhé vlastnosti, o které jsme se zmínili.

1.1.3 Motivovanost slova

Slovo je jazykovým znakem. Vztah mezi jeho formou a pojmenovávanou skutečností je ve většině případů dán pouze na základě konvencí. Řečeno se Saussurem, slovní forma je arbitrární (libovolná). Existují však případy, kdy tomu tak není. Pomiňme nyní pojem „motivovanost vnitrojazyková“, který označuje skutečnost, že některá slova jsou motivačně spojena s jinými jednotkami daného jazykového systému (topit – topič), a přesuňme se k pojmu „mimojazyková motivovanost“. V tomto případě lze do jisté míry hovořit o přímé motivovanosti formy mimojazykovou skutečností. Tato motivovanost se objevuje u slov onomatopoických, zvukomalebných (tj. také u onomatopoických citoslovcí). I v tomto případě je však formální stránka do jisté míry záležitostí jazykové konvence, protože nenapodobuje reálné zvuky zcela přesně a v různých jazycích se jejich záznam liší (i když

méně než u slov nemotivovaných).³

Věnujme se nyní zvukomalbě, která nás v souvislosti s naším tématem zajímá nejvíce. Ve výkladu vycházíme z příspěvku Renaty Blatné *Zvukomalba a pragmatika*.⁴ Ke zvukomalbě lze přistupovat z hlediska diachronního i synchronního. Diachronní pohled se zabývá především příbuzností, podobností těchto lexikálních jednotek i mezi jazyky geneticky nepříbuznými, synchronní přístup se jimi zabývá především ve vztahu k arbitrárnosti/nearbitrárnosti jazykového znaku.

Diachronní přístup u nás rozvíjel například F. Kopečný⁵, který postavil proti genetické příbuznosti jazyků příbuznost „přirozenou“, která vyplývá právě ze shod onomatopoické části slovní zásoby. „Přirozenou“ ji autor nazývá proto, že motivace zvukomalebných slov se opírá o mimojazykovou situaci, která je v zásadě všude stejná, daná přírodními zvuky. Kromě tohoto termínu se můžeme setkat ještě s termínem příbuznost onomatopoická a příbuznost elementární. Asi nejpodrobněji se však dané problematice věnoval J. M. Kořínek⁶, který ve svém díle „Studie z oblasti onomatopoeje. Příspěvek k ide. ablautu“ pojednává o onomatopoických interjekcích a vytyčuje jejich hlavní znaky, především formálního rázu. Podle autora se zvukomalebné interjekce jeví jako nezávislé na běžné hláskové konvenci daného jazyka a často u nich neproběhly historické hláskové změny, tj. jsou hláskově neměnné. V. Skalička⁷ spatřuje abnormalitu onomatopoických slov v užití nezvyklých hlásek nebo jejich nezvyklých kombinací. Vedle atypického užití hlásek je pro ně také charakteristický vyšší výskyt hlásek, které stojí v rámci daného fonologického systému spíše na periférii. Tato skutečnost může v dalším vývoji dokonce způsobit, že se hláska původně periferní dostane do centra systému. Ve slovanštině je příkladem takového přesunu hláska „ch“.

Ve středu zájmu synchronního přístupu stojí motivovanost ve vztahu k jazykovému znaku. Základní otázkou je, zda je vůbec možné pojímat mimojazykovou zvukovou realitu jako zdroj motivace. Částečně na tuto otázku odpovídá F. Kopečný, když říká, že i pro slova onomatopoická, tedy motivovaná, nakonec přece jen platí zákon o zásadní nemotivovanosti slova. Přestože mluvčí u zvukomalebných výrazů souvislost s mimojazykovou realitou pociťují, ve skutečnosti je užívají jako výrazy značkové. Také podle R. Blatné je motivace výrazů zvukem značně vzdálená. I pouhá snaha o neartikulované napodobení zvuku je již

3 Čerpáme z Příruční mluvnice češtiny.

4 Blatná, R.: *Zvukomalba a pragmatika* in *Jazyk a jeho užívání*. Praha: 1996. ISBN 80-85899-19-1.

5 Čerpáme z Blatná, R.: *Zvukomalba a pragmatika* in *Jazyk a jeho užívání*. Praha: 1996. ISBN 80-85899-19-1.

6 Čerpáme z Blatná, R.: *Zvukomalba a pragmatika* in *Jazyk a jeho užívání*. Praha: 1996. ISBN 80-85899-19-1.

7 Čerpáme z Blatná, R.: *Zvukomalba a pragmatika* in *Jazyk a jeho užívání*. Praha: 1996. ISBN 80-85899-19-1.

omezována možnostmi mluvidel a od imitace zvuku k onomatopoickému slovu je dlouhá cesta. Jazyk přitom uchovává zvukomalebná slova v různém stupni artikularizace, tj. od jisté míry variability mezi jednotlivými mluvčími až po slova v jazyce pevně fixovaná, lexikalizovaná. V této myšlence se R. Blatná dotýká dvou zajímavých, avšak různých věcí – artikulovanosti a ustálenosti. V mluveném jazyce se vyskytují onomatopoická citoslovce v různém stupni artikulovanosti – citoslovce *ach* je jistě artikulováno více než-li *hm*, avšak ve chvíli zápisu jsou již oba výrazy lexikalizovány, přičemž druhý zmiňovaný se může projevovat menší ustáleností zápisu (například s několika „m“) než první. Také Saussure řeší problematiku onomatopoi zcela jednoznačně. Skutečných onomatopoi je podle něj jen velmi málo a také jejich volba je do jisté míry arbitrární, protože jsou pouze přibližnou imitací zvuků, a proto se jejich podoba v jednotlivých jazycích liší. Nový pohled do problematiky přináší V. Voronin⁸, který definuje mezi zvukomalebnými lexikálními jednotkami a jazykovým znakem nikoliv jeden vztah, nýbrž vztahy dva – vnitřní arbitrárnost a vnější arbitrárnost. Vnitřní arbitrárnost je dána vztahem mezi označujícím a označovaným v rámci jazykového znaku. Tento vztah odpovídá Saussurovu⁹ bilaterálnímu pojetí. Vnější arbitrárnost je pak vztah jazykového znaku a denotátu a v tomto vztahu je třeba se ptát, co převažuje – zda libovolnost, či nelibovolnost. Z tohoto hlediska jsou zvukomalebné lexikální jednotky výrazně motivované, tj. mezi jazykovým znakem a denotátem převládá nearbitrárnost. U zvukomalebných citoslovcí pak podle autora libovolnost chybí zcela, u ostatních zvukomalebných pojmenování (substantiv, verb) je libovolnost silně potlačena, protože do popředí vystupuje akustická stránka předmětu či děje.

Zvukomalebnost lze tedy považovat za vlastnost typickou pro skupinu citoslovcí, která se na základě tohoto příznaku označuje jako citoslovce onomatopoická. Domníváme se však, že mimojazykovou skutečností jsou do jisté míry motivována i některá citoslovce běžně označovaná jako emocionální. Také ony mají jako svůj předobraz zvukovou realitu, kterou se však možná nesnaží napodobit, nýbrž rovnou lexikalizovat. Zdrojem těchto citoslovcí jsou však zvuky jiného charakteru – paralingvální projevy.

Parajazykové projevy jsou prvky neverbální komunikace, které nejsou vždy nezbytné pro porozumění významu textu. Často se využívají v promluvě k vyjádření různých situačních významů, charakterizujících mluvní situaci, mluvčího, téma a podobně. Mezi paralingvální jevy patří barva hlasu, tempo a plynulost řeči, rytmus řeči, dynamika, akcent, melodie, intonace, ale také smích, vzdychání, bručení ap. A právě druhá jmenovaná skupina

8 Čerpáme z Blatná, R.: *Zvukomalba a pragmatika* in Jazyk a jeho užívání. Praha: 1996. ISBN 80-85899-19-1.

9 Čerpáme z Blatná, R.: *Zvukomalba a pragmatika* in Jazyk a jeho užívání. Praha: 1996. ISBN 80-85899-19-1.

paralingválních projevů je „předobrazem“ některých citoslovcí, která vyjadřují emoce a postoje mluvčího.

Domníváme se tedy, že ani u těchto citoslovcí není vztah mezi označujícím a označovaným zcela libovolný. Tato citoslovce nelze pravděpodobně označit za zvukomalebná, neboť, jak už bylo naznačeno výše, se nesnaží reálné zvuky napodobit, ale spíše zaznamenat, lexikalizovat, rozhodně jsou však tato slova motivovaná. Tak je například citoslovce *ach* motivováno povzdechnutím, či interjekce *ehm* odkašláním, které vyjadřuje nesouhlas, či rozpaky, nebo slouží k upoutání pozornosti (zde nabývá i jisté funkce kontaktní).

K motivovanosti, respektive zvukomalebnoti se váže další vlastnost – expresivita. J. Zima rozlišuje ve své práci *Expresivita slova v současné češtině* expresivitu inherentní (expresivita je neoddělitelnou součástí slova, identifikujeme ji u výrazu i bez kontextu), adherentní (ve svém základním významu slova expresivní nejsou, ale mohou se jimi stát v určitém kontextu) a kontextovou (jedná se o jev stylistický, expresivita je způsobena interferencí dvou různých stylistických vrstev). Citoslovce a onomatopoická slova se vyznačují expresivitou inherentní. Za typické expresivní členy této skupiny v oblasti citoslovcí považuje J. Zima tzv. citoslovce subjektivní, která vyjadřují city, nebo volní úsilí. Proti nim staví citoslovce objektivní – onomatopoická. Expresivita zvukomalebných interjekcí je totiž do značné míry jevem objektivním, daným hláskovým skladem slova, zatímco u citoslovcí subjektivních je expresivita přímo součástí jejich významu. Onomatopoická citoslovce tedy zpravidla neobsahují znak lexikální expresivity, mají však jiný znak, který je odlišuje od ostatních prvků slovní zásoby – jsou nápadná v systému jazyka (zpravidla svým hláskovým skladem). Argumentem pro lexikální neexpresivitu zvukomalebných výrazů je podle autora především fakt, že nemají ve slovní zásobě neutrální ekvivalent, nemají synonyma. Autor však upozorňuje na to, že i mezi zvukomalebnými výrazy se nachází málo početná skupina slov, která neutrální synonymický ekvivalent mají a nabývají tak lexikální expresivity.

R. Blatná vnáší do problematiky nový prvek – kontext. Expresivita slova podle autorky závisí na funkci, kterou v dané promluvě plní. Stranou lingvistického zájmu většinou zůstávají víceslovná verbální vyjádření typu „*udělat báb*“, „*udělat řapy řapy*“ atp. Tyto výrazy jsou užívány v kontaktu s malými dětmi a v popředí takových spojení sloves a onomatopoických citoslovcí stojí emocionalita, vyjádření kladného vztahu k malému dítěti a snaha se mu užíváním řeči, která je blízká popisované skutečnosti, přizpůsobit. Přizpůsobení

se komunikačnímu partnerovi je důležitý předpoklad úspěšné komunikace. Tato spojení jsou často expresivními synonymy vyjádření neutrálních.

Zvukomalebne výrazy lze tedy považovat za výrazy neutrální, v jejichž významu převažuje složka nociální, tj. napodobení reálného zvuku. Některé z těchto výrazů však mohou být inherentně expresivní, tj. navozují dojem expresivity svým hláskovým složením. Teprve v přeneseném užití (např. *Ty hrozně kuňkáš. Tj. mluviš potichu.*) nebo při emocionálním užití v hovoru s malými dětmi u nich může převážit složka pragmatická.

1.2 Slovní druhy

1.2.1 Tradiční členění

Nastínili jsme některé zajímavé momenty z oblasti „slova“, nyní se přesuňme o úroveň výše do oblasti třídění slov do kategorií nazvaných slovní druhy. Z vědeckého hlediska je klasifikace slovních druhů značně složitým problémem. Přestože její původ nalezneme již ve starověké vědě a žádný ze soustavných popisů přirozeného jazyka se bez takového členění neobejde, naráží klasifikace na potíže při výběru vhodného kritéria.

V českých gramatikách bývají ke klasifikaci slovních druhů používána kritéria tři, která se navzájem kříží a doplňují. Prvním klasifikačním kritériem je kritérium sémantické, které odlišuje slovní druhy na základě obecných významů. Jinak řečeno, slovní druhy se liší tím, co z reálného světa odrážejí. Toto kritérium postačí ke stanovení základních slovních druhů, tj. substantiv, adjektiv, verb, adverbíí a zpravidla i numerálií (nástavbový slovní druh) a deiktických slov.

Druhé kritérium, morfologické, vychází z dělení slov na ohebná a neohebná. Ohebné slovní druhy se dále dělí na ty, které se časují (verba), a na ty, které se skloňují (jména).

Třetí, syntaktické kritérium vyděluje skupiny slov podle toho, jak se podílejí na výstavbě věty a textu, tedy zda jsou větnými členy, nebo nikoliv. Právě toto kritérium je základním pro třídění neohebných slovních druhů.

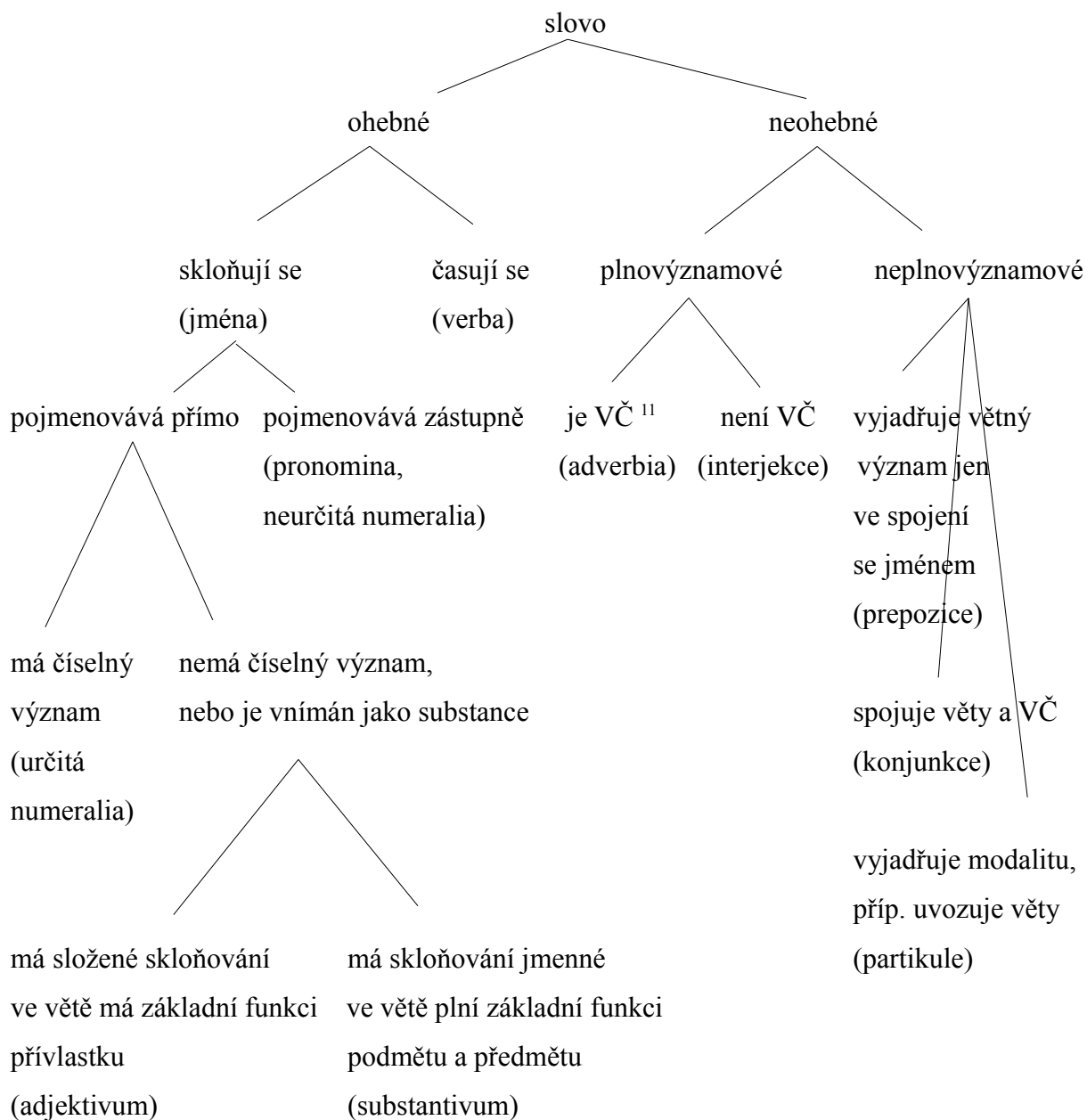
Sepětí tří rozličných kritérií není pro popis jazykových jednotek zrovna ideální. Možnosti, jak se s tímto problémem vyrovnat, jsou v zásadě dvě. Zaprvé opustit komplexní kategorie slovních druhů a vydělit nové kategorie, které se budou zakládat vždy pouze na jednom kritériu, tj. vzniklo by nám trojí členění slov – z hlediska sémantického (názvy osob,

živočichů, věcí atd., názvy vlastností, názvy čísel...), z hlediska morfologického (ohebnost X neohebnost, deklinační typy atp.) a z hlediska syntaktického (soubory slov, které mohou plnit funkci určitého větného členu). Nepopíráme, že z jistých hledisek by mohlo jít o členění výhodné, vzhledem k celku by však došlo ke zbytečnému „tříštění“, destrukci relativně uzavřených a fungujících kategorií. Druhou možností je zvolit si kritérium, nebo soustavu kritérií, která by byla v nějakém smyslu syntézou kritérií výše uvedených a umožnila by tak stanovit obecně platnou soustavu slovních druhů. Při této volbě dochází zpravidla k hierarchizaci stávajících kritérií, i když ta zcela zjevně nejsou uplatněna postupně. Nejčastěji se usiluje o syntézu obsahově-sémantických a syntakticko-funkčních kritérií, kritérium morfologické je vnímáno jako nadbytečné.¹⁰ Jisté řešení je spatřováno v rozlišování tzv. primárních a sekundárních syntaktických funkcí. Blíže o této problematice pojednáme v kapitole 1.2.2.

Ani ve zcela tradičním členění však slovní druhy v žádném případě nepředstavují vzájemně izolované a neprostupné třídy slov. Prostupnost kategorií souvisí se vztahy mezi primárními a sekundárními funkcemi slovních druhů a se vztahem mezi syntaktickou funkcí a významem. Klasifikace by pak měla tuto prostupnost respektovat a přiměřeným způsobem popisovat.

10 Zejména Mluvnice češtiny 2.

Obr. 1 Grafické ztvárnění tradičně vnímané soustavy slovních druhů podle M. Čechové (Čeština – řeč a jazyk)

1.2.2 Netradiční přístupy

Kromě tohoto tradičního přístupu však můžeme v českém prostředí nalézt i snahy o zkonstruování jiných modelů slovnědruhové soustavy. Činí tak například M. Komárek ve svém díle *Příspěvky k české morfologii*.¹² Autor se vydává druhou výše zmiňovanou cestou

¹¹ VČ = větný člen.

¹² Komárek, M.: *Příspěvky k české morfologii*. Druhé rozšířené vydání, Olomouc: Periplum, 2006. 263 s.

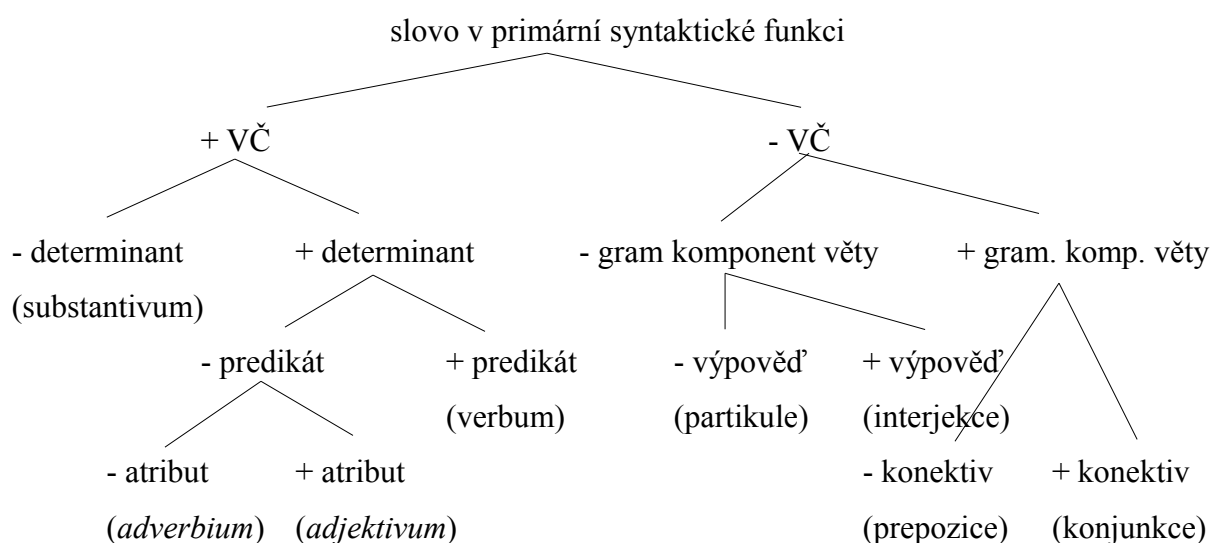
(hierarchizace) a vybírá si ze tří kritérií jako prioritní kritérium syntaktické. Upozorňuje však na to, že nelze slovní druhy ztotožňovat s větnými členy, protože slovní druh nebývá obvykle nositelem jedné funkce, ale několika různých syntaktických funkcí. Funkce však nejsou navzájem rovnocenné. Jinak řečeno, některé funkce plní daný slovní druh častěji než jiné, tyto funkce stojí v centru, jsou primární, zatímco jiné se nacházejí na periferii, nazýváme je sekundárními. To, zda je daná funkce primární, nebo sekundární, vyplývá podle autora ze sémantiky slov. Proces lidského poznávání je totiž svou povahou analytický. Člověk, zaměřený na určitý výsek skutečnosti, vnímá objekty, které se vyznačují určitými vlastnostmi nebo jsou nositeli určitých dějů, a zařazuje je do bezprostřední situace. Proces poznávání se jeví jako abstrahování vlastností a dějů od jejich nositelů (objektů), jako vyčleňování okolností z komplexní situace. V souladu s touto myšlenkou můžeme mezi autosémantickými slovy, která jediná mohou navázat přímý kontakt se skutečností, vyčlenit slova trojího typu:

1. slova, jejichž obsah je pojatý jako dynamický nebo statický příznak (adjektiva a verba)
2. slova, jejichž obsah není pojat jako příznak, ale jako substance (substantiva)
3. slova, jejichž obsah směřuje mimo hranici objektu a jeho příznaků a je pojat jako okolnost (okolnostní slova)

Tyto nejobecnější významy se pak odrážejí v syntaktických funkcích. Tak například subjekt je jediným větným členem, který neurčuje žádné další členy. Predikát vypovídá o subjektu a vyjadřuje jeho dynamický příznak. Atribut rozvíjí ve větě substantivum a vyjadřuje jeho statický příznak atd. Vztah mezi významem slovního druhu a jeho primární syntaktickou funkcí je takový, že lze říci, že v primární syntaktické funkci je daný slovní druh nejvíce sám sebou. Jestliže plní slovní druh funkci sekundární, pak je shoda mezi syntaktickou funkcí a slovním druhem narušena. Slovní druh v sekundární funkci je pak do jisté míry zabarven sémantikou druhu, který danou funkci plní jako svou funkci primární.

Podíváme-li se nyní na výklad Komárkova přístupu, zdá se, že prioritace syntaktického kritéria není jednoznačná. Syntaktické funkce totiž odrážejí obecné významy. I v tomto přístupu se tedy vychází od kritéria sémantického.

Obr. 2 Tradiční soustava slovních druhů interpretovaná z hlediska primárních syntaktických funkcí podle M. Komárka (Příspěvky k české morfologii)¹³

M. Komárek z tohoto pohledu chápe interjekce jako specifický systém morfologicky nesegmentovaných znaků, jako jakýsi jednoduchý, primitivní a značně variabilní jazyk (langue), který vyjadřuje – podobně jako jazyk gest – elementárním způsobem, bezprostředně a komplexně vztah mluvčího k sobě samému (interjekce expresivní), k posluchači (interjekce apelové) nebo k předmětu komunikace (interjekce onomatopoeické). Interjekční „jazyk“ parazituje svým výrazem na jiných prostředcích jazyka, zvláště fonologických. Přechod mezi citoslovci a paralingvistickými projevy je plynulý. Prvky tohoto svébytného jazyka mohou být začleňovány do kontextu a někdy mohou být i morfologicky ztvárněny (částečné časování typu *na/nate*). V takových případech se stávají součástí výpovědi a její gramatické struktury. Častěji však interjekce tvoří výpovědi samostatné.

Těmito několika poznámkami jsme naznačili některé zajímavé aspekty, kterých se ještě několikrát dotkneme v dalších kapitolách této práce. Abychom mohli pojednat o problematice nejasných mezidruhových předělů mezi citoslovci a částicemi, musíme si nejprve vymezit citoslovce jako slovní druh. Učiníme tak pomocí srovnání přístupů v několika českých mluvnicích, které opatříme vlastními komentáři.

¹³ Kurzívou doplňujeme chybějící specifikace, určení slovních druhů.

2. INTERJEKCE V ČESKÝCH MLUVNICÍCH

2.1 Definice interjekcí

2.1.1 Vymezení citoslovcí v České mluvnici

B. Havránek a A. Jedlička v České mluvnici definují citoslovce z hlediska významu jako slova lexikální (autosémantická), tzn. slova, která mohou mít sama o sobě jen význam věcný, nikoliv gramatický. Je to slovní druh neohebný. Citoslovce vyjadřují city, nálady či vůli mluvčího (*ach, ó, br, běda, pst, kšá, na*), nebo na něco upozorňují (*hle, hej*), anebo označují zvuky, popřípadě pohyby s nimi spojené. Poslední jmenovaná skupina označuje zvláště hlasy a zvuky provázející děje (*checheche, bác, cink, prásk, frnk*). Citoslovce vyjadřující city a nálady bývají často opakována (*achach, jéjé, ajajaj*) nebo nakupena (*ach jé*). Interjekcemi se mohou stávat také ustrnulé tvary jiných slovních druhů, např. vokativ substantiv (*panečku, hrome, lidičky*), nominativ substantiv (*běda, hrůza*), genitiv substantiv (*čerta, d'asa*), imperativ sloves (*hybaj, vid', vid'te, počkej, podívej, podívejme*), 1. os. sg. sloves (*járku*), přechodník přítomný (*vida*). Z hlediska slovní zásoby mohou interjekce získávat význam také teprve v konkrétní situaci nebo souvislosti, věcné nebo jazykové, tzn. že v takovém případě obsahový význam sama o sobě nemají. Přesto se zásadně liší od neplnovýznamových slov, která nabývají svého významu teprve ve spojení s jinými slovy.

Citoslovce stojí zpravidla samostatně a nevstupují ve větné vztahy s jinými slovy (s výjimkou citoslovcí označujících zvuky a pohyby, které mohou plnit úlohu přísudku). Často nahrazují zvolací větu nebo stojí před ní. Věta zvolací vyjadřuje citový poměr k tomu, co je jí sdělováno, a nemá vlastní mluvnickou formu. Formou jsou to věty oznamovací, tázací, popřípadě žádací, pronášené vzrušeným tónem. Ten se projevuje silnějším přízvukem a prudkým zvýšením nebo naopak snížením hlasu. V písmu se tento typ vět vždy vyznačuje vykřičníkem (*Ach, to je zde krásně! Vida, sestra už je doma!*). Často stojí citoslovce zcela samostatně jako jednočlenná věta citoslovečná, a proto bývá oddělováno od ostatních slov čárkou nebo vykřičníkem, v mluvené řeči pauzou (*Ach, je to bída! Ó, to bylo veselo. Brr! To jsem se lek!*). V jednočlenných větách citoslovečných vyjadřují interjekce podobně jako neosobní slovesa duševní nebo tělesné stavy nebo označují hlasy a zvuky (*Brr!, Břink!*). Pokud je však dané citoslovce jen součástí zvolání, zejména následuje-li po něm důraznější

zvolací výraz (vokativ, imperativ nebo zvolací částice), pak se citoslovce čárkou (ani pauzou) neodděluje. V těchto případech citoslovce často nemá samostatný význam, nabývá významu částice, která citově zabarvuje nebo zdůrazňuje vlastní výraz zvolací (*Ach* táto, tatičku! *Nu* pojd'te!). Čárkou se rovněž neoddělují citoslovce plnící funkci větného členu. Interjekce mohou být užity v platnosti přísudku (Chlapec *hop* do vozu. A najednou *bác* na zem. A vodník *hop* do vody. Vrabec *frnk* do hnízda. Straka *chňap* po prstenu.), dále ojediněle v platnosti jiného větného členu, např. zpodstatnělá v platnosti podmětu, nebo předmětu (Tvé *ach* mne dojírá. Tvé *ach* mi nepomůže. To *ach, ach* už nemohu slyšet.).

2.1.1.1 Komentář

V České mluvnici je o citoslovcích pojednáno v několika částech a kapitolách. V části Tvarosloví nalezneme zmínky o interjekcích v kapitole Slovo a jeho významy, přesněji v podkapitole Význam slov, dále se stručná definice objevuje v kapitole Druhy slov, v podkapitole Slova neohebná. V závěru této části mluvnice je citoslovce věnována samostatná kapitola, ve které je dosavadní výklad shrnut. V části Skladba jsou vyloženy interjekce v souvislosti s větami zvolacími a jednočlennými větami citoslovečnými, je zde ale také znovu zmíněna možná syntaktická role citoslovců (a to hned třikrát). V kapitole nazvané Zvláštnosti větného členění se autoři zmiňují o pravidlech psaní interpunkce v souvislosti s citoslovci. Další zmínku o interjekcích obsahuje část O slovní zásobě a o významu slov, kde je opět kladen důraz především na stránku významovou.

Opakovanost výkladu se nám zdá být v některých případech zcela zbytečná. Mnohé je obsaženo v kapitole o citoslovcích. V předcházejících i následujících kapitolách jsou poté vhodné části znovu opakovány nebo parafrázovány, případně vysvětleny podrobněji a opatřeny dalšími příklady. Ojediněle se v kapitolách objevují informace navíc. Nevýhodou tohoto pojetí je jistá neucelenost. V některých kapitolách však naopak považujeme připomenutí některých informací za praktické a v jistých případech pravděpodobně i nutné. Postrádáme především kompletní a souvislý výklad o citoslovcích v jedné kapitole.

Definice neobsahuje žádná pravidla pro rozlišení citoslovců od parajazykových jevů, o této problematice zde není ani zmínka. Formální zvláštnosti citoslovců reflektuje mluvnice jen částečně (opakování, nakupení). Vlastní vymezení citoslovců v soustavě slovních druhů je srovnatelné s ostatními mluvnici.

Jako jediná ze všech informuje Česká mluvnice o psaní interpunkce týkající se citoslovcí.

Jako příklady uvádí jednotlivá slova s výjimkou syntaktického vymezení, kde se objevují celé věty. Především v části o citoslovcích pocházejících z jiných slovních druhů by bylo vhodné uvést příklady ve větách, aby bylo zcela zřejmé, v jakém kontextu se mohou slova jiných slovních druhů citoslovci stát. Obecně lze celé věty jako příklady nalézt v tomto výkladu pouze ve velmi malém počtu.

2.1.2 Definice citoslovcí v Nauce o českém jazyku

V. Šmilauer v Nauce o českém jazyku vymezuje citoslovce jako plnovýznamová, neohebná slova s platností větnou nebo s platností samostatného větného členu, která vyjadřují buď přímo city (*Ach!*), nebo vůli (*Prr!*), anebo napodobují zvuky (*bú, bác*). Všechny typy interjekcí mohou tvořit jednočlenné věty citoslovečné, povahy citoslovcí zde mohou nabývat také jiné slovní druhy (*Tak! Hrome! Božínku!*). Citoslovce jsou specifická po formální stránce. Vyskytují se v nich zvláštní hlásky (dlouhé „r“ nebo „s“, příp. „š“: *brrr, pssst, pšššt*) a zvláštní hláskové skupiny (*joj, juchaj*), mají více variant (*ej, eja, ejej*) a mohou se opakovat (*ajajaj*).

2.1.2.1 Komentář

Pojetí v Nauce o českém jazyku je stručné a přehledné. Jednotlivé druhy slov jsou nejprve vymezeny vždy částečně podle tří základních kritérií, nakonec je výklad shrnut a doplněn v krátkém pojednání o daném slovním druhu. Zvláště je vysvětlen pouze pojem jednočlenné citoslovečné věty, a to v části Skladba.

Opět zde zcela chybí vymezení vůči paralingválním projevům. Výklad je o poznání stručnější než v ostatních příručkách, ale většina stěžejních rysů je zmíněna. Výrazněji ochuzena je část o možné úloze citoslovcí ve větě. Kromě jednočlenných vět citoslovečných nejsou uvedeny žádné další příklady nebo možnosti zapojení interjekcí do věty jiného charakteru. Zcela se opomíjí schopnost citoslovcí být větným členem. Nedostatků lze nalézt také ve významovém vymezení, kde například není vůbec zmíněna častá závislost na kontextu

a podobně. Formální specifika jsou vymezena o něco podrobněji než v České mluvnici.

Jako příklady jsou uváděna téměř výhradně jednotlivá slova bez kontextu, případně jednoslovné věty citoslovečné.

2.1.3 Jak vymezuje citoslovce Mluvnice češtiny 2

Mluvnice češtiny 2 pojednává o citoslovcích nejrozsáhleji. Citoslovce jsou řazena mezi slovní druhy nezákladní a v jejich rámci jsou vydělována jako specifický slovní druh. Autoři upozorňují na to, že interjekce se základním slovním druhům podobají, a to významovou samostatností a sekundární tendencí plnit funkce vlastní základním slovním druhům (např. funkci přísudku). Liší se od nich specifickou výpovědní funkcí, která je spjata s postojem mluvčího. Tradiční citoslovce podle Mluvnice češtiny představují specifický systém znaků. Dalo by se říci, že představují jednoduchý, poněkud primitivní a značně variabilní jazyk, který, podobně jako „jazyk“ neverbální komunikace, bezprostředně vyjadřuje vztah mluvčího k jedné ze tří složek komunikační situace – k mluvčímu (citoslovce expresivní, emocionální), k posluchači (citoslovce apelová, kontaktová) nebo k předmětu, o němž se mluví (citoslovce napodobující, onomatopoická). Primárně se citoslovce neúčastní výstavby základní větné struktury, tvoří samostatné, rudimentární nečleněné výpovědi nevětné povahy (větné ekvivalenty). Sekundárně se však interjekce do větné struktury zapojovat mohou. Mají schopnost plnit funkce základních slovních druhů – mohou být použita jako substantiva v podmětu (*Žbluňk zaznělo do ticha.*) nebo slovesa v přísudku (*Kámen žbluňk do vody.*). Citoslovce zapojené do základní větné struktury jsou někdy provázena morfologickou změnou (*Nate knihu.*), tzn. že některá slova tohoto neohebného slovního druhu se mohou částečně ohýbat. K citoslovcím se při částečném ohýbání přenášejí osobní koncovky slovesné (*nate, heled'te, tumáš*), ale mohou se u nich objevit i koncovky substantivní, např. jsou-li použita zpodstatněle (*Pro samé ochy a achy se k ničemu nedostala.*). Často se na výstavbě věty podílejí slova odvozená od citoslovcí (*Kámen žbluňkl do vody.*).

Mimojazyková motivovanost citoslovcí dosahuje různé míry (viz dělení citoslovcí). Závislost významové specifikovanosti na situaci, kontextu a intonaci se zmenšující se mírou motivovanosti stoupá.

Citoslovce se vyznačují příznakovou fonologickou strukturou a s ní spojenou inherentní expresivitou. Jsou tvořena synchronně neobvyklými kombinacemi fonémů (-aj-,

-oj-, -ju-, -ks-, -ksl, -jbl aj.) a fonémy, které jsou ze synchronního hlediska málo frekventované (f, é, ó). Interjekce mají výraznou tendenci k opakování slabik (*hahaha, lalala, bumbumbum*) a ke značné variantnosti (*je, jeje, jejda; juch, jucej, juchajdá*). Někdy citoslovce využívají okrajové fonologické prostředky, například ráz (dětská citoslovce *e', be'*). Výrazným rysem tohoto slovního druhu je dále využívání prostředků hraničících s parajazykovými zvuky, např. zapisované *hmm, mmm* apod.

Jako jediná ze zkoumaných příruček vymezuje Mluvnice češtiny citoslovce vůči parajazyku. Za interjekce považuje pouze lexémy. Neartikulované, poloartikulované nebo výrazně individuálně artikulované zvuky (výkřiky, skřeky, vzdechy) a jejich grafické zachycení mezi citoslovce neřadí. Závažným kritériem pro oddělení citoslovcí od parajazykových jevů je vztah zvukové a grafické podoby. Pokud má některý frekventovaný zvuk, podobný zvuku artikulovanému, ustálenou formu zápisu, pak se jedná v mluveném jazyce o parajazykový prostředek interjekčního typu a v psaném jazyce o plnoprávné citoslovce. Jako příklad uveďme nosový zvuk pronášený se zavřenými rty, vyjadřující obdiv, příp. libost, nespokojenost či jiné emoce, který se tradičně zapisuje „mmm“ (*Mmm, to je vůně!*). Dalším příkladem je zvuk odpověďového charakteru, zapisovaný jako „hmm“. Tyto zvuky za citoslovce v psaném jazyce považujeme, přestože nejde o zvuky zřetelně artikulované. Nepochybně je však třeba řadit mezi interjekce zvuk vyjadřující opovržení (*c, tc, ts, ...*), jelikož je artikulovaný, a to jako „c“ s prodlouženým dozněním. Tento zvuk je citoslovcem přesto, že nemá ustálenou formu zápisu. Naproti tomu obdobně zapisované obdivné, soucitné nebo jiné pomlaskávání jazykem není v mluveném jazyce citoslovcem, i když v psaných projevech jím je (*C, c, to ho tedy lituju.*). Najít hranici mezi paralingválními projevy a citoslovcí je opravdu velmi náročné.

Mluvnice zavádí pojem citoslovečné výrazy víceslovné. Tento pojem označuje všechna citoslovce, která jsou tvořena více než jedním grafickým slovem.

Interjekce jsou neuzavřený a produktivní slovní druh. K tomuto slovnímu druhu přecházejí slova, slovní spojení i celé výpovědi. Slova jiných slovních druhů, přecházející k citoslovcím, často proměňují svůj lexikální význam. Ku příkladu kontaktní interjekce „poslechni“ téměř ztratila souvislost se slovesem „poslechnout“, stejně tak interjekce „poslyš“ nemá již téměř žádný vztah ke slovesu „slyšet“. K obdobným posunům významu dochází u některých původních vokativů, např. *člověče, vole*. Nová citoslovce se také vytvářejí aktualizacemi nejrůznějšího typu, například spojováním s částicemi nebo posuny významu (kontaktní citoslovce „nazdar“ se v citoslovečném výrazu „no nazdar“ mění v emocionální).

Jedním z důsledků produktivity tohoto slovního druhu je rychlé zastarávání výrazů a jejich posun ke knižnosti.

2.1.3.1 Komentář

Mluvnice češtiny krátce definuje citoslovce v obecném pojednání o slovních druzích, následně jim věnuje samostatný a ucelený výklad, stejně jako všem ostatním slovním druhům. Výklad je podrobný, precizně provedený a přehledný.

Příklady autoři uvádějí téměř výhradně v celých větách a dávají tak čtenáři možnost dobře pochopit kontext i význam samotného citoslovce. Nevýhoda tohoto pojetí spočívá ve zřetelném zastarávání příkladů, na které je v mluvnici upozorněno. Některá užití nebo i citoslovce, případně jejich varianty, jsou nám již zcela neznámé.

Mluvnice reflektuje problematickou hranici mezi paralingválními jevy a citoslovci a snaží se ji přesněji stanovit, avšak výsledek se nám zdá poněkud rozpačitý. Autoři tvrdí, že za citoslovce se považují pouze lexémy. Neartikulované, poloartikulované nebo výrazně individuálně artikulované zvuky a jejich různorodé grafické zachycení se mezi interjekce neřadí. Během dalšího výkladu se dozvíme, že důležitou roli hraje vztah zvukové a grafické podoby, závěry však nejsou explicitně formulovány. Následně se dovídáme, že zvuk může být citoslovcem také pouze v podobě psané. Pro názornost se podívejme na příklady uvedené výše k této problematice: „Mmm“ a „hmm“ jsou zvuky obdobné zvukům artikulovaným, to znamená, že jsou poloartikulované nebo neartikulované, a tedy by neměly být řazeny mezi citoslovce. Jejich grafické zachycení však není různorodé, ale zcela konvenční. Autoři danou situaci řeší tím, že tyto zvuky označují za citoslovce v psaném projevu, ale ve zvukové podobě se jedná o „parajazykový prostředek interjekčního typu“. (Ponechme nyní stranou, že není vysvětleno, co je parajazykový prostředek interjekčního typu, a ani není uvedeno, zda také existují paralingvální jevy jiného typu.). Zvuk vyjadřující nejčastěji opovržení „c“, „tc“ či „ts“ je zde uveden jako jednoznačné citoslovce. Důvodem je korespondence mezi zvukovou a grafickou podobou. Neodvážili bychom se však tvrdit, že v prvním uvedeném příkladu tato korespondence zcela chybí. Zvuk vyjadřující zpravidla opovržení je považován za artikulovaný, mělo by se tedy jednat o citoslovce, ale psaná forma není zdaleka tak jednotná jako v předchozím případě. To však přiřazení tohoto zvuku k citoslovcům nijak nebrání, z čehož lze usuzovat, že kritérium artikulovanosti je silnější. Posledním příkladem je

„mlaskání jazykem“, které z hlediska mluveného jazyka není citoslovce, ale v psaném textu jím je, a to přesto, že podle našeho názoru nejde o zvuk artikulovaný, nemá ustálenou formu zápisu a nemá ani ustálený význam. Zdá se tedy, že i očividné paralingvální prostředky se zápisem stávají citoslovci, pokud je tedy tento zápis do jisté míry ustálený. Kdy je zápis ustálený dostatečně a kdy ne, ovšem není jasné.

Pokud má být parajazykový jev zachycen písmem, vždy je jeho podoba nějakým způsobem upravená a výsledkem bude vždy přinejmenším grafické slovo. Při čtení bude zvuk pravděpodobně artikulovaný. Lze totiž vůbec přechíst zvuk neartikulovaný? Opravdu by tedy, zdá se, bylo možné považovat jakékoliv zapsané zvuky za citoslovce. V mluvené podobě by pak rozdíl mezi citoslovci a paralingválními prostředky zůstal zachován.

Vést hranici mezi těmito dvěma typy jevů se tedy ukazuje jako velmi problematické. Přesto je velkým kladem Mluvnice češtiny 2, že ani tuto problematiku neopomíjí a podává tak nejucelenější pohled na citoslovce v soustavě slovních druhů.

2.1.4 Přístup k citoslovcím v Příruční mluvnici češtiny

Takto definuje citoslovce Příruční mluvnice češtiny: „Citoslovce představují neohebný slovní druh se zvláštními typy významů. V komunikaci jsou plně sdělná a formálně samostatná. Považují se za jeden z faktorů výstavby textu, a to svými funkcemi emocionálními a sociálními (kontaktovémi). Citoslovce vyjadřují bezprostřední reakce na podněty.“ Některé podněty vyvolávají různé city, pocity a hodnocení (subjektivní citoslovce pocitová), některé vyvolávají reakce, ve kterých se uplatňuje snaha o napodobení zvuku (citoslovce onomatopoická), jiné vyvolávají reakce, prostřednictvím kterých se mluvčí snaží navázat, udržet nebo zesílit kontakt, upozornit na něco nebo příjemce k něčemu vybídnout (citoslovce obecně kontaktové a vybízecí).

Do role citoslovcí se díky podobné funkci (upozorňovací a výzvové) dostávají i vokativy substantiv a imperativy sloves (*bože, božínku, panenka skákavá, hrome, člověče, heled', vid', hybaj, ...*). Uplatnit se však mohou i jiné pády jmen: nominativ (*běda, hrůza, hanba*), akuzativ (*čerta starého, boha*), genitiv (*u čerta, u všech všudy*) nebo dativ (*kčertu*). Jako interjekce fungují i různá adverbia (*pryč, vpřed*) nebo slovní spojení (*bastafidli, no nazdar, tě bůh*). Slova patřící k tomuto slovnímu druhu nebývají do věty začleněna jako větné členy, zpravidla jsou samostatná, a to i intonačně. Jsou však schopna zastupovat

predikát nebo jiné větné členy (kocour *hop* na strom, *marš* domů, *sakra* práce, *hurá* vlastenec). Některá citoslovce blízka slovesům mohou mít osobní koncovky, například koncovky první nebo druhé osoby plurálu (*heleďme*, *nate*, *maršte*), zvrtné „se“ (*heleď se*, *heleďme se*), objekt (*hele ho*, *vida ji*) nebo adverbialní doplnění (*hop dolů*, *hurá domů*).

Po stránce formální představují některá citoslovce útvary jazykově ztvárněné jen částečně, avšak všechna podléhají jazykové konvenci. Interjekce onomatopoické jsou sice závislé na mimojazykové realitě, kterou se snaží napodobit, ale nenapodobují ji ani mechanicky, ani dokonale. I ony jsou konvencionalizovány. Jako částečně expresivní a částečně zvukomalebný slovní druh jsou citoslovce formálně nápadná. Slova jsou tvořena méně obvyklými skupinami hlásek (fň, žbl, jau, chr, ...) a dlouhými samohláskami (*ju*, *jéé*). Často se objevuje reduplikace (*au au*, *chachacha*) nebo rýmování (*cupy dupy*).

2.1.4.1 Komentář

V porovnání s Mluvnici češtiny 2 je Příruční mluvnice mnohem stručnější, a přináší tedy méně informací. Na rozdíl od ostatních mluvnic nalezneme výklad o citoslovcích pouze na jednom místě.

S definicí významu jako bezprostřední reakce na podněty jsme se dosud nesetkali. Jako výhodná se v této teorii jeví možnost definovat všechny druhy citoslovcí touto jednou formulací a následnou specifikací toho, o jaké reakce se jedná. Avšak taková definice skrývá mnohá úskalí. Z nejobecnějšího pohledu můžeme totiž veškeré lidské chování a konání, tedy i užívání jazyka považovat za reakce na určité podněty. Některé podněty vyvolávají různé city, pocity a hodnocení, avšak to pořád neznamena, že reakcí musí být užití právě citoslovcí. Tuto abstrakci má zřejmě omezit přívlastek „bezprostřední“, avšak také o jeho platnosti by bylo možné pochybovat. Za velmi problematickou považujeme především definici citoslovcí onomatopoických. Tyto interjekce, podle našeho názoru, nejsou reakcí na zvuky, jsou jejich nápodobou. Celkově tento přístup vnímáme jako problematický a nepovažujeme ho za příliš vhodný.

Syntaktická role citoslovcí je popsána jen velmi stručně, neobjevuje se zde ani zmínka o jednočlenných větách citoslovečných nebo o použití interjekcí ve větách jiného typu. Naopak poměrně hodně prostoru je věnováno citoslovcím vzniklým z jiných slovních druhů. Podrobněji se mluvnice věnuje i možnosti částečného ohýbání a vůbec slovesným rysům

u citoslovcí.

I tato mluvnice se dotýká blízkosti citoslovcí s parajazykovými prostředky, a to zmínkami o konvencionalizaci, ale nijak více se tomuto tématu nevěnuje.

Za příklady uvádí pouze samostatná slova. O nevýhodách tohoto pojetí jsme již mluvili výše. Jako jediná z mluvnic označuje u příkladů, z jaké vrstvy slovní zásoby pocházejí. Zařazuje je na škále knižní – hovorová, objevuje se také pojem regionální. Značení však není důsledné (objevuje se pouze někde a není vždy jasné proč). Pojem „regionální“ zde nalezneme pouze jednou, u slova, jehož význam není bez kontextu možno přesně identifikovat (citoslovce vyjadřující upozornění: *heled' se, to* (regionální), *dívej, pozor*). Pojem „obecně český“ nebo „spisovný“ se v popisu nevyskytuje vůbec.

2.1.5 Pojetí citoslovcí v mluvnici Čeština – řeč a jazyk

Čeština – řeč a jazyk řadí citoslovce podle významového kritéria mezi slovní druhy plnovýznamové a pravděpodobně nastavbové (není zcela zřejmé, zda jde o nastavbový slovní druh, nebo specifický, jako je tomu například v Mluvnici češtiny 2). Citoslovce napodobují zvuky (*bum, kuku*), naznačují psychické prožitky (*ach, ouvej, jě*), nebo slouží k navazování kontaktu (*nate, vid', haló*). Podle morfologického kritéria se jedná o slovní druh neohebný. Z hlediska syntaktického plní citoslovce funkci samostatné výpovědi, pojmají skutečnost globálně a nerozčleněně, napodobují a naznačují. Úlohu větných členů zpravidla neplní, mohou však zastupovat např. sloveso v jeho funkci přísudkové (Pavel *hup* do vody. Pes *hop* do řeky.). Citoslovce citová a apelová mohou tvořit zcela sama jednočlenné citoslovečné výpovědi (*Fuj!, Pst!*), které se dále mohou těsně spojovat s jinými výpověďmi (*Pst, někdo jde. = 2 výpovědi, nevětná a větná*), nebo se zapojují do věty významově jako expresivní modifikátor (*Pst, buď zticha. Brr, to je zima.*). V těchto případech nejsou interjekce do výpovědi syntakticky zapojeny, a nejsou tedy větným členem. Citoslovce onomatopoická mohou být členem vět dvojčlenných (Kolo udělalo *bác*. Vrabec *frnk* do křoví. Mohutné *hurá* zaznělo sálem.) i jednočlenných (Najednou *bác* na zem.).

2.1.5.1 Komentář

V kontrastu s Příruční mluvnicí češtiny jsou zde vlastnosti citoslovcí vysvětlovány na

mnoha různých místech. Stručně mluvnické definuje interjekce v kapitole Slovo, blíže v podkapitole Slovo z hlediska slovnědruhového. Dále citoslovce vymezuje v kapitole Slovní druhy, a to podle základních kritérií, stejně jako V. Šmilauer v Nauce o českém jazyku. Dále se v části Tvoření slov věnuje slovesům utvořeným z citoslovcí a v části Věta v kapitole Věta jednoduchá a v podkapitole Konstrukční zvláštnosti a výpovědní modifikace je citoslovcím a jejich syntaktickým funkcím věnován odstavec.

V této mluvnici nenajdeme žádné shrnující nebo ucelené pojednání o citoslovcích. Je zřetelné, že ve středu zájmu stojí základní slovní druhy. Nejvíce prostoru je věnováno citoslovcím z hlediska syntaxe. Jako jediná poukazuje tato mluvnice na to, že se citoslovce mohou zapojovat do věty významově jako expresivní modifikátor. V takových výpovědích pak dochází ke zdvojení. Význam je vyjádřen jednak citoslovcem, jednak interpretační výpovědí, která má klasickou větnou strukturu. Syntakticky citoslovce do dané výpovědi zapojena nejsou, ale významově ano.

Jako příklady jsou uváděny jak samostatná slova (zvláště v části o významu), tak celé věty, případně jednoslovné věty citoslovečné. Celkové množství příkladů je však velmi malé.

2.1.6 Heslo „citoslovce“ v Encyklopedickém slovníku češtiny

Encyklopedický slovník češtiny označuje citoslovce za slovní druh se specifickou funkcí. Interjekce tvoří samostatné rudimentární výpovědi nevětné povahy, tzv. větné ekvivalenty. Typická je pro ně expresivnost a příznaková fonologická struktura (neobvyklé kombinace fonémů (-aj-, -oj- -ju-, -ks-, -ksl-, -jbl-, -žbr-, -pf- aj.), výskyt málo frekventovaných fonémů (-ó-, -f-, -g-), opakování slabik (*hehe, chacha, kuku*). K tomuto slovnímu druhu patří lexémy vyjadřující emoce (citoslovce emocionální), sloužící k navázání různých typů kontaktů mezi mluvčím a adresátem (kontaktové) a napodobující reálně existující zvuky (onomatopoická). Naopak k nim nepatří neartikulované, částečně artikulované nebo výrazně individuálně artikulované zvuky (skřeky, vzdechy, výkřiky, pokřiky) plnící analogické funkce, ale řadící se k parajazykovým prostředkům. Mnohá citoslovce jsou po významové stránce nespecifikovaná, nabývají konkrétního významu až na základě kontextu. Z morfologického hlediska se jedná o slova neohebná, s výjimkou transponovaného použití některých citoslovcí směřujících k navázání kontaktu a využívajících pro tento účel 2. osoby plurálu. Ohebné slovní druhy transponované do citoslovcí si

zachovávají příslušné formanty, mnohdy ale ztrácejí svou sémantickou souvislost se základovým slovem (*člověče, vole, bože*). Citoslovce jsou jednoslovná, nebo tvoří víceslovné citoslovečné výrazy (*basta fidli, k čertu, do prkýnka, tě péro*). Co se týká zařazení do větné struktury, citoslovce mohou být přísudkem (jen zvukomalebná), ve frazémeh se mohou objevovat interjekce emocionální (Je mi *hej.*), případně onomatopoické v jiné než přísudkové funkci (Přijde *co by dup*). Je to slovní druh neuzavřený a stále produktivní. Přecházejí k němu nová slova (*Hopinky* a jde se dále.) i slovní spojení (*U všech ráhen a kosatek, kam to lezeš?*). Pro zařazení k němu je primární funkční kritérium. Formálně shodné výrazy mohou být v mluvnici či ve slovníku zařazeny též k částicím nebo k adverbiím.

2.1.6.1 Komentář

Srovnáme-li heslo Citoslovce z Encyklopedického slovníku s definicí interjekcí v Mluvnici češtiny 2, nalezneme až nápadnou podobnost. Někdy jsou věty téměř shodné, velmi podobné jsou i některé příklady, například výčet neobvyklých kombinací fonémů při vymezení příznakové fonologické struktury. Je zajímavé povšimnout si v tomto případě drobných nesrovnalostí. V Mluvnici češtiny 2 je podoba některých příkladů následující: -ksl, -jbl. Tento zápis má signalizovat, že se jedná o skupiny hlásek vyskytujících se na konci slova, avšak v Encyklopedickém slovníku jsou zapsány tak, jako by se měly objevovat uprostřed (-ksl-, -jbl-). Vymezení vůči parajazykovým prostředkům je zcela shodné. Zmínky o citoslovcích pocházejících z jiných slovních druhů jsou velmi podobné, stejně tak užívání pojmu „víceslovné citoslovečné výrazy“. Příklady jsou v obou případech totožné.

Za příklady jsou opět uváděna jak samostatná slova, tak celé věty, ale v definicích jednotlivých druhů citoslovcí převládají příklady tvořené celými větami. Výhodou slovníku je poměrná jazyková aktuálnost příkladů, což je dáno datem jeho vydání.

2.1.7 Shrnutí a komentáře

Pokusme se nyní shrnout, co nám mluvnice o citoslovcích říkájí, a jak by tedy mohla vypadat jejich definice. Abychom odlišili prostředky verbální a neverbální komunikace, začněme rozlišením citoslovcí od parajazykových projevů. O této problematice se v podstatě zmiňuje pouze Mluvnice češtiny 2, dále pak Encyklopedický slovník češtiny, který je však

touto mluvnicí zřetelně inspirován. V této části definice bychom se přiklonili k již výše navrhovanému řešení. Veškeré zvuky zapsané pomocí písmen (a poté čtené) bychom považovali za citoslovce. Už jsme vyjádřili své pochybnosti o tom, zda je vůbec možné zapsat písmem a následně přečíst „něco“ neartikulovaného, a domníváme se, že nikoliv. Zapsáním se i parajazykový jev stává citoslovcem. V mluveném jazyce zůstává rozdíl mezi paralingválními projevy a citoslovci zachován. Například „odkašlání“ sloužící k upoutání pozornosti zůstává nadále „odkašláním“, tedy parajazykovým jevem. Zapišeme-li však toto „odkašlání“ například jako „ehm, ehm“, nebo pokud tak bude vysloveno, jedná se již o citoslovce.

Všechny mluvnice se shodují, že citoslovce jsou slovním druhem autosémantickým a neohebným, avšak druhý bod bývá v průběhu dalšího výkladu částečně přehodnocován. Ukazuje se totiž, že některá citoslovce se za určitých okolností mohou částečně ohýbat. Avšak i tato problematika je otázkou přístupu. B. Havránek a A. Jedlička ve své mluvnici považují citoslovce typu „vid', vid'te“ za ustrnulé slovesné tvary. Snad by bylo možné chápat toto pojetí staticky, tedy tak, že se tyto interjekce neohýbají, ale prostě jen přejaly z jiného slovního druhu více slov, více tvarů. Toto pojetí by sice vedlo k „odstranění výjimek“, avšak zdá se být poněkud násilné. „Výjimky“ jsou v českém jazyce poměrně běžným jevem, ponechejme je tedy i v tomto případě. Citoslovce, kterých se částečná ohebnost týká, jsou téměř výhradně citoslovci vzniklými ze sloves (výjimkou je např. citoslovce *na/nate*) a zároveň jsou to citoslovce kontaktová. Právě s kontaktovou funkcí souvisí užívání 2. osoby sg. i pl., případně ještě 1. osoby plurálu, jelikož při kontaktu se můžeme obracet jak k jedné osobě, tak k více osobám najednou. Částečná ohebnost je tedy u citoslovců důsledkem nutnosti rozlišovat počet adresátů a vyjadřovat, zda je mluvčí do skupiny adresátů zahrnut či nikoliv, je důsledkem kategorie čísla a osoby v českém jazyce. Jelikož se částečná ohebnost týká pouze relativně malé skupiny interjekcí, ponechejme citoslovce mezi slovními druhy neohebnými s poznámkou, že některá se částečně ohýbat mohou.

Ve významové definici nenalezneme ve vybraných příručkách výrazné odchylky. Podle České mluvnice vyjadřují citoslovce city, nálady či vůli mluvčího, nebo na něco upozorňují, nebo napodobují zvuky, případně pohyby s nimi spojené. V této významové definici se nám nezdá vhodné „připojení“ citoslovců vyjadřujících vůli mluvčího k citoslovcům emocionálním. Spojuje je sice vyjadřování prožitků mluvčího, nicméně každá z těchto skupin plní jiné funkce. Naopak dochází k oddělení „volních“ citoslovců od interjekcí „upozorňovacích“, přestože obě skupiny plní zpravidla funkce kontaktové. Považujeme za

vhodnější ponechat významovou definici v souladu s významovým členěním interjekcí. Dále citoslovce emocionální nemusí vyjadřovat jen city a nálady mluvčího, ale také mohou zprostředkovaně vyjadřovat city a pocity adresáta (Teď je ti *ouvej*, vid'?), nebo třetí osoby (Teď je mu *ouvej*). Mluvčí v podstatě usuzuje nebo spekuluje o citech dalších účastníků komunikace.

Na první pohled se zdá být výstižným výklad významu v Mluvnici češtiny 2. Podle ní citoslovce vyjadřují vztah k mluvčímu, nebo k adresátovi, anebo k předmětu komunikace. Avšak opravdu vyjadřují emocionální citoslovce vztah k mluvčímu? Nevyjadřují spíše stav mluvčího? Obecně se domníváme, že nelze říci, že citoslovce vyjadřují „vztah“, nebo „reakci“ (viz. Příruční mluvnice češtiny).

Podle V. Šmilauera vyjadřují interjekce buď city, nebo vůli, anebo napodobují zvuky. Postrádáme zde explicitní vyčlenění kontaktového významu citoslovcí, neboť ne všechna „kontaktová“ citoslovce jsou vyjádřením vůle.

Příruční mluvnice definuje význam citoslovcí jako bezprostřední reakce (viz výše). Vymezení v mluvnici *Čeština – řeč a jazyk* se podobá definici z České mluvnice, stejně tak pojetí v Encyklopedickém slovníku češtiny.

Ve všech definicích je patrné členění na tři skupiny právě podle významového kritéria. Zdá se tedy praktické ponechat významovou definici v souladu s tímto členěním (jak již bylo řečeno výše). Interjekce mohou vyjadřovat citový poměr ke sdělované skutečnosti (emocionální citoslovce), nebo mohou expresivně vyjadřovat skutečnost samu či její část (onomatopoická), anebo plní funkce kontaktové. Přesněji řečeno: citoslovce slouží k vyjadřování citů, pocitů, nálad a prožitků mluvčího (případně adresáta, či třetí osoby), k navazování různého typu kontaktu, k nápodobě zvuků a k pojmenování pohybů, nikoliv k jejich nápodobě.

Ze syntaktického hlediska stojí citoslovce zpravidla samostatně. Interjekce mohou tvořit větu zvolací (samostatnou citoslovečnou výpověď, např. *Pst! Fuj!*), mohou tvořit samostatnou výpověď (starší mluvnice v této souvislosti užívají názvu jednočlenná věta citoslovečná, akademická mluvnice se přiklání k možnosti, že se jedná o výpověď nevětného charakteru, a nazývá ji větným ekvivalentem, podobně také mluvnice *Čeština – řeč a jazyk*), např. „*Pst*, někdo jde.“, mohou být zapojeny do věty jako expresivní modifikátor, např. „*Brr*, to je zima.“, nebo se mohou vyskytovat ve funkci větného členu. V metajazykových větách může být jakékoliv citoslovce téměř jakýmkoliv větným členem, v ostatních případech můžeme potkat zejména citoslovce onomatopoická, a to nejčastěji ve funkci přísudku. Ani ve

výkladu této problematiky se mluvnice příliš neliší, pouze Příruční mluvnice a Encyklopedický slovník tolik nezdůrazňují schopnost onomatopoických citoslovcí být přísudkem a poukazují na to, že přísudkem či jiným větným členem mohou být i citoslovce emocionální (Je mi *hej*. *Sakra* práce.).

2.1.8 Návrh definice interjekcí

Pokusme se tedy o jakousi „souhrnnou“ definici citoslovcí. Citoslovce jsou slova, která vyjadřují city, pocity, nálady nebo prožitky mluvčího (příp. adresáta, nebo třetí osoby), nebo slouží k navazování kontaktu, nebo napodobují zvuky a pojmenovávají pohyby. Jedná se o slovní druh neohebný, s výjimkou některých kontaktních citoslovcí, která se částečně ohýbat mohou. Citoslovce stojí často zcela samostatně, nebo tvoří ve větě samostatnou výpověď nevětného charakteru, (tzv. větný ekvivalent), nebo jsou součástí výpovědi jako expresivní modifikátory, a nejsou tedy větným členem. Funkci větného členu však plnit mohou, a to zejména citoslovce onomatopoická, v metajazykových větách pak může stát jakékoliv citoslovce v pozici téměř jakéhokoliv větného členu. Za interjekce jsou považovány veškeré zapsané zvuky, v mluveném jazyce pak pouze zvuky artikulované. Dále se citoslovce vyznačují příznakovou fonologickou strukturou. Objevují se v nich neobvyklé fonémy a neobvyklé kombinace fonémů, mají tendenci k opakování slabik, některé interjekce mohou mít několik variant a ve víceslovných výrazech citoslovečných se někdy uplatňuje rýmování.

2.2 Dělení citoslovcí

Nyní se podívejme, jak jsou citoslovce v současných českých mluvnicích členěna. Všechny příručky se zde výrazně shodují, žádná nevybočuje z „tradičního“ pojetí dělení podle sémantického klíče.

2.2.1 Dělení citoslovcí v České mluvnici

Česká mluvnice člení citoslovce na **expresivní, zvukomalebná** (onomatopoická) a

k nim těsně přimknutá citoslovce **vybízeční**, poslední skupinu tvoří citoslovce **upozorňovací**. Interjekce expresivní vyjadřují city a nálady, bývají často opakovány (*achach, ajajaj, nono*) nebo nakupeny (*ach jé*). Citoslovce zvukomalebná označují hlasy a zvuky (*cheche, bác, břink*). Právě od těchto citoslovců mohou být utvořena další slova, náležející k jiným slovním druhům, zejména slovesa (bacat, prásknout, chechtat se, mňoukat), a od těch poté substantiva (břinkot, chechtot). Mezi citoslovce vybízeční jsou řazena citoslovce typu *na, nate* a dále interjekce vybízení, s nimiž se obracíme ke zvířatům (*pr, hot, huš, puť*). Citoslovce upozorňovací nejsou v textu explicitně vydělena. Z definice významu citoslovců vyplývá, že jsou to ty interjekce, které na něco upozorňují (*hle, hej*).

Dále se tu upozorňuje na možnost dělení citoslovců na **domácí** a na citoslovce **cizího původu** (*hergot, kruci, sakra*).

V kapitole o slovní zásobě se autoři zmiňují o rozdělení slov podle poměru významu slova k vyjadřovanému obsahu a podle postoje mluvčího. Největší skupiny tvoří slova pojmenovávající (k této skupině by mohla náležet citoslovce onomatopoická) a poznávající. Kromě těchto skupin existují ještě dvě další zvláštní skupiny slov. Skupina slov, která nemají obsahový význam a získávají jej teprve v kontextu nebo souvislosti (sem by náležela citoslovce s významem upozorňovacím, např. *hle, podívej*, ale i mnohá další), a skupina slov, která nemají obsahový význam věcný, ale vyjadřují cit, vůli nebo hnutí mysli (citoslovce expresivní, např. *ach, ouvej*), nebo u nichž je význam obsahový doplňován citovým nebo volním zabarvením (slova expresivní).

2.2.1.1 Komentář

Dělení citoslovců zde není věnováno mnoho prostoru. Výrazněji zmíněna je pouze skupina citoslovců onomatopoických, ostatní je spíše nutné vyvodit z textu. Vedle významového dělení jsou tu naznačena ještě tři další, a to členění na interjekce **primární** a **sekundární** (tj. vzniklé z jiných slovních druhů), na citoslovce domácích a cizího původu a členění podle poměru významu k obsahu a podle postoje mluvčího. Poslední dělení v podstatě nemá smysl, protože výsledkem je buď téměř totožné rozdělení jako při přístupu opírajícím se o významová kritéria, anebo téměř žádné rozčlenění (do skupiny slov nabývajících významu až v kontextu by bylo možné zařadit většinu citoslovců).

Rozdělení skupiny citoslovců tradičně označované jako „citoslovce kontaktní“ na

citoslovce vybízející a upozorňovací se zdá zajímavé a „jemnější“, ale při snaze o zařazení citoslovcí užívaných k navázání nebo udržení kontaktu by byl člověk asi na rozpacích. Tato citoslovce totiž ani nevybízejí, ani na nic neupozorňují.

2.2.2 Členění citoslovcí v Nauce o českém jazyku

V. Šmilauer dělí citoslovce podle významu na **náladová**, **volní** a **onomatopoická**. Dále podle původu na **prvotní** a **odvozená** z jiných slovních druhů. Interjekce náladové jsou přímými projevy citových hnutí (*ach, běda, heč, brrr*), volní citoslovce jsou projevy volních stavů (*hybaj, na, haló, čehý*) a interjekce onomatopoické napodobují zvuky (*kuku, tiktak, cink*). Citoslovce prvotní jsou ta, která jsou primárně tímto slovním druhem. Mohou být **domácí** (*aj, ej, ach*) nebo **přejatá** (*fuj, mordie*). Citoslovce utvořená z jiných slovních druhů nabývají povahy citoslovcí zpravidla teprve v kontextu (*hrome, bože, hrom a blesky, běda, račte, prosím, jářku, vida*).

2.2.2.1 Komentář

Velmi přehlednou formou jsou zde podána všechna podstatná dělení. Pouze označení druhé skupiny citoslovcí jako „volní“ se nám nezdá příliš vhodné. Podle názvu i významové definice by k této skupině náležela mnohem menší skupina citoslovcí, než je asi míněna. Citoslovce jako „hele“, „vid“ a ani zmiňované „haló“ nevyjadřují zcela vůli mluvčího. Význam těchto interjekcí by snad mohl být chápán jako projev vůle mluvčího k navázání kontaktu, projev vůle mluvčího formou upozornění a podobně, ale domníváme se, že taková vymezení nejsou přesná a jsou zbytečně složitá.

Velkou nevýhodou obou předchozích příruček je absence téměř jakýchkoliv příkladů, obzvláště příkladů uváděných celou větou. Bez kontextu jsou mnohá citoslovce víceznačná, ale zde je k nim přistupováno tak, jako by měla ustálený význam, což je zavádějící.

2.2.3 Jak dělí citoslovce Mluvnice češtiny 2

Systém členění citoslovcí je velmi podrobně rozpracován v Mluvnici češtiny 2. Autoři dělí citoslovce na emocionální, kontaktní a zvukomalebná, a dále pak na mnoho různých typů a podtypů.

Citoslovce **emocionální**, jinak též opravdová „citová slove“ či „citoslovce v užším slova smyslu“, vyjadřují řadu pozitivních i negativních odstínů emocí. Vyznačují se širokou škálou významové nespécifikovanosti a jejich interpretace velmi často vyžaduje znalost kontextu, situace a intonace. Některá citoslovce (např. *ach, och, ó, ...*) jsou sémanticky téměř prázdným signálem emocionality, která je explicitně vyjádřena v dalším textu, pomocí situace, nebo paralingválně. Tato skupina je dále dělena na citoslovce vyjadřující libost, nelibost, zájem, nezám, posměch, překvapení a úžas, obavy, smutek a žal a uznání. Každý z těchto typů má ještě další podtypy.

Oblast projevů libosti zahrnuje následující podtypy: citoslovce vyjadřující libost (*Mňam. Hmm, to je vůně! A, to voní!*), radost (*Hejsá! To mám radost. „Jú,“ zavýskli radostí.*) a pocit triumfu či uspokojení (*Heč, půjdu na ples. Saфра, to jsem měl štěstí. Sláva, střenka je ze dřeva.*).

Asi nejrozsáhlejší je oblast nelibosti, která je dále dělena na citoslovce vyjadřující nelibost (*Hu, otrásla se. Hú, to je zima. Uf, to je vedro.*), oškřivost (*Fuj tajbl, to se nedá jíst.*), odpor (*Oho! To víš, tobě se svěřím.*), opovržení (*Tss! Jí se budu ptát! Ph, ani mě nenapadne! Hm, to je toho!*), nechut' a nespokojenost (*Hernajs, tobě to trvá. Šmarjápanno, to je rámus. Tak jak se máte? Ále, raději bych se neviděl.*), zlost (*Basama s fousama, to bys tetu dopálila. Otevři, hergot! Hrome, dej už pokoj. Krucinálfagot, já se jim na to vykašlu.*), vzdor (*Udělám to, basta fidli!*), napětí (*Hod'te sebou, krucifix, berte to rovnou z roury. Krucifagot, z téhle situace by se ctí nevybruslil snad ani Viktor de Kowa.*) a bolest (*Au, to bolí. Ó, to bolí!*).

Oblast projevů zájmu je dále specifikována podtypy interjekcí vyjadřujících starost (*Kruciš, Cipísku, jen abys tu koledu nepoplet. Filipe, hergot Filipe, neblbni, hochu, počkej.*), nadšení (*Ona prý hodně četla - joj, to bývaly prázdniny.*), dojetí (*Oh, zle bývalo.*), touhu či žádost (*Och, kéž bych tu přesličku měla. Kristebože, moci tak dát té četnické kreatuře... plochou dlaní docela obyčejně po hubě.*), lítost nebo politování (*Ach běda, ach ouvej, maminka mě bila! Och, já bídná.*) a něžnost (*Na tebe je samý řuřuřu, ale máš ho vidět, když přijde domů.*).

Oblast projevů nezámju má dva podtypy: citoslovce vyjadřující nudu (*Áááá - to je*

nuda.) a interjekce vyjadřující lhostejnost či rezignaci (*Ach jo*, tak copak si to na mě zase nachystal pan inženýr. Tak tedy *maucta*, to už si dál nevím rady.).

Typ „citoslovce posměchu“ je dále rozdělen na skupinu slov vyjadřující posměch (*Jú*, už zas nebyl v práci. *No maucta*, to nebude stát za nic.) a slova s významem ironie (A chodit po městě, *no nazdar*, těch drbů. *Propána*, ty jsi hrdina. *No maucta*, to mám radost. *No těbuch!*).

Oblasti projevů překvapení a úžasu (*A hrome*, tys už tady? *Jé*, kam zmizel? *Páááni!* *Ha*, co je to!) a smutku a žalu (*Ach*, to je trápení. *Ó*, já nešťastná, co budu dělat?) nejsou dále členěny.

Oblast projevů obavy obsahuje skupinu slov, která vyjadřují úzkost a obavu (Aby se jí, *probůh*, něco nestalo. *Kristepane*, dávej pozor!) a skupinu vyjadřující zoufalství (*Ježíšmarjá*, co si počnem? Řekněte, *probůh*, co mám dělat.).

Oblast projevů uznání zahrnuje pocity obdivu (*Ó*, to je krása! *Jé*, to ti to sluší. *Hergot*, ten váš přednosta by měl s těma holubama do cirkusu.) a uznání („*Hernajs*, vy jste vazba,“ řekl uznale.).

Uvedené příklady ukazují vždy jeden emocionální rys obsažený v citoslovci a jeho okolí, ale běžně se vyskytuje více rysů v jednom kontextu. Např. ve větě: „*Běda*, co jsem to učinil.“ vyjadřuje interjekce „*běda*“ jak lítost, tak obavu.

Citoslovce **kontaktní**, jinak též „volní slovec“, je souhrnný název pro citoslovce povzbuzovací, žádací, odpověďová, upozorňovací a kontaktní v užším slova smyslu, která jsou zde dále dělena na citoslovce pozdravová a specifická oslovovací se zaměřením na děti a na zvířata. Tato skupina interjekcí je motivovanější, ale závislost významové specifikovanosti na situaci, kontextu a intonaci je stále značná.

Citoslovce povzbuzovací vyjadřují, že mluvčí má zájem na úspěšném splnění činnosti, již se zabývá adresát (*Hej rup. Hr* na ně! Vyhoupl se na plot a *hupky* do zahrady.).

Interjekce žádací pojmenovávají různé odstíny žádosti, příkazu, otázky a podobně. Tento typ se ještě dále dělí na citoslovce otázková (A dveře jsou taky zamčený, *vid?*), výhrůžná (Cos to udělal? *Tytyty!*), nabízeč (Na, tu máš. Zbyla mi kaše, *tumáte.*), příkazovací (*Hajdy* zpátky do postele. *Marš* ven!) a zakazovací (*Pssst*, nikdo ani muk. *Stop!* To zas *pr!*).

Mezi citoslovce odpověďová se řadí například citoslovce „*ba jo*“ nebo „*jéje*“ v následujících příkladech: *Ba jo*, není to jenom tak lehká věc, dělat pod zemí silnici. *No jéje*, dědo.

Interjekce upozorňovací se používají k upozornění adresáta na záměr mluvčího.

K tomuto typu se řadí citoslovce sloužící k navázání kontaktu zpravidla na větší vzdálenost (*Hej*, otevřte mi! *Haló* - prosím doktora Galla. „*Pst*,“ volal na slepici.), citoslovce užívaná k navázání kontaktu zpravidla v bezprostřední blízkosti mluvčího (To musíš, *heled' se*, takhle, víš. „*Járku*, slyšíte, nespíte?“ burácel hlas venku. Ti mají, *panečku*, za ušima. *Pardón*, dámy.) a citoslovečné výrazy mající charakter sportovních, vojenských a jiných povelů (*Pohov!* *Ready!*).

Citoslovce kontaktová v užším slova smyslu jsou tvořena následujícími podtypy.

Citoslovce pozdravová zahrnují všechny možné druhy pozdravů: *Ahoj*, *těbůch*, *těpéro*, *nazdar*, *zdařbůh*, *čao*, *servus*, *pa*, *tě pic*, *zdravíčko*,

Specifická citoslovce užívaná v kontaktu s dětmi jsou např. *hají*, *kukuč*, *houpity hou*, *šupajdy* (do postýlky), *tú*, *tú*, *tú*.

Poslední skupinu tvoří citoslovce volání na zvířata, např. *aport*, *čehý*, *čiči*, *haj* (husičky, haj), *huš* (prase), *kšá*, *pipi*, *puť*, *puť*, *prrr* ap.

Interjekce **zvukomalebné**, jinak též imitativní či onomatopoické, napodobují zvuky vydávané živými i neživými původci, jsou tedy silně motivované.

Citoslovce napodobující zvuky vydávané živými původci jsou dále dělena na zvuky vydávané hlasovým ústrojím, a to lidským (*hepčlílílí*, *chichichi*, *škyt*) nebo zvířecím (*bzz*, *cukrú*, *kvak*, *mňau*, *kvik*, *kokodák*), na zvuky vydávané dechovým ústrojím (*Uf*, to je horko. *Pfi*, oddechl si.), na zvuky vydávané při jídle (*Špaček zob!* a *chrup!* Kočka udělala *chramst* a bylo po všem.), na zvuky vydávané při (rychlém) uchopení (*Straka drap* po prstenu. Alík vyskočil a *chňap.*) a na zvuky vydávané při (rychlém) pohybu živého původce (*Vrabci frr!* a uletěli. *Frnk* – a byl pryč. Podal ruku kvartýrské – a *hrr* ze schodů. Myš *šust* do díry. Tancovat *tananyňky*, *tananá*. Co to mé srdéčko tluče: *tluky*, *tluky*, *tluk.*).

Typ citoslovcí napodobujících zvuky vydávané neživými původci tvoří tyto podtypy: zvuky vydávané při pohybu neživého původce („*Prask*, *prask*,“ zaskřípělo to ve starém nábytku. Dveře *vrz*, *vrz.*), zvuky vydávané vodou (*cák*, *chrst*, *žbluňk*), zvuky vydávané při nárazu (*bác*, *buch*, *drc*, *chřup*, *křáp*, *plác*, *prásk* (zabouchla za sebou dveře), *žuch*), zvuky vydávané při destrukci hmoty (*Rup*, led se prolomil. A najednou *řach*, krov se zřítíl. *Třesk*, a sklo se vysypalo.), zvuky přírodních úkazů (*Fiú*, *fiú*, *fiú*, skučí meluzína. V komíně to udělalo *húú.*), zvuky vydávané při činnosti strojů, přístrojů a nástrojů, s výjimkou nástrojů hudebních (*Cililink*, začíná se. Mlýn mu dělá *klapy klap*. *Prásk* a koně cválali. *Ratata*, *ratata*, jede vlak. Řežeme dříví na polínka, *řízy*, *řízy*, *říz*. *Šmik*, *šmik* a větev je pryč. Hodiny jdou *tiktak*. *Tú*, *tú*, zatroubilo auto.) a zvuky vydávané hudebními nástroji (*Bzum*, *bzum*, ozvala se basa. *Mtata*).

Už znějí fanfáry: *tadá, tadadá. Tú – tú – tú*, vytrubuje polesný.).

Jednotlivé skupiny citoslovcí nejsou přesně ohraničeny, vyskytuje se zde řada přesahů a periferních jevů. K míšení může docházet jak mezi citoslovcí jednoho druhu, tak mezi citoslovcí dvou druhů. Zvláště citoslovce emocionální mohou nabývat v závislosti na kontextu, situaci, melodii i síle hlasu u téhož textu rozdílných, dokonce protikladných významů. Například ve větě „*Á*, to jsi ty?“, může „*Á*“ vyjadřovat lhostejnost (malá síla hlasu) nebo překvapení (velká síla hlasu). Mezi jednotlivými typy citoslovcí dochází také často ke kombinování. Jedno citoslovce může být například nositelem dvou významových příznaků. Mezidruhově se mohou mísit citoslovce emocionální s kontaktoými (*Ááá*, to nebude nic vážného! – vyjadřuje zájem a povzbuzení), emocionální s onomatopoickými („*Tfuj*“, vyplivl hašlerkový bonbón.) nebo onomatopoická s kontaktoými (Dělá na mě *bububu*. – míšení je typické pro citoslovce používaná při oslovování dětí).

Interjekce všech tří typů mohou plnit v metajazykových větách funkci téměř kteréhokoliv větného členu (Potom řekl „*krucinál*“ a odvrátil hlavu ode mě.). V nemetajazykových větách se do větné struktury zapojují zpravidla jen citoslovce onomatopoická, a to ve funkci expresivně vyjádřeného přísudku. V některých ustálených spojeních se však v nemetajazykových větách užívají i citoslovce emocionální (No vidíš, a už je ti *juchajdá*.) a onomatopoická v jiné funkci než přísudkové (A ty se vdáš *coby dup*, protože seš moc hezká.). Frazeologizovaně se užívá citoslovcí (ani) *muk* a *pať*. Ze syntaktického hlediska mají některé interjekce, zvláště sekundární, schopnost syntakticky vázat další výrazy ve větě. Závislost se vyjadřuje valenčně (*Na jablko! Běda mi!*), nevalenčně (*Hop do vody.*) a kongruenčně (*Můj bože!*).

2.2.3.1 Komentář

Dělení v Mluvnici češtiny 2 je velmi podrobné, možná až příliš. Příručka se však věnuje pouze dělení z hlediska sémantického, o jiných možnostech členění se nezmiňuje. Typy a podtypy v rámci jednotlivých skupin jsou většinou vcelku intuitivní, proto bychom je vnímali spíše jako návrh, jako možnost, než jako závaznou danost, podle které je nutné citoslovce přesně určit. (Ponechejme nyní stranou, že některé příklady již nejsou zcela aktuální a jejich význam se posouvá.). Členění na tři typy je základní a postačující. Další bližší určení bychom ponechali na dedukci významu přímo z kontextu a na intuici a chápání

čtenáře (alespoň v případě citoslovcí emocionálních).

Zastavme se nyní na chvíli u citoslovcí kontaktoých. Zaujalo nás zde hned několik typů. Kupříkladu typ „citoslovce povzbuzovací“. Povšimněme si posledního zmiňovaného příkladu (Vyhoupl se na plot a *hupky* do zahrady.). Opravdu citoslovce v této větě vyjadřuje zájem mluvčího na úspěšném splnění činnosti, kterou se zabývá adresát? A jedná se vůbec o citoslovce kontaktové? Dále nás zaujal typ „citoslovce žádací“. Tento typ se ještě dále dělí na dílčí podtypy, avšak žádný z nich se nám nezdá být opravdu „citoslovcí žádacími“. Otázka, nabídka, výhrůžka, příkaz ani zákaz nejsou asi tím, co bychom si pod pojmem „žádací“ představili. Za pozornost také stojí podtyp citoslovcí odpověďových. Nebylo by možné mezi tyto citoslovce zařadit i slova „ano“ a „ne“ a veškeré přitakávací výrazy (*ba, no, hm*)? Mluvnice češtiny 2 však řadí „ano“ a „ne“ mezi částice, stejně jako většina ostatních příruček. Avšak jaký je důvod rozdělovat skupinu slov, z níž všechny jsou určeny k plnění stejných funkcí? Podrobněji se k této problematice vrátíme později. Dále se nám nezdá příliš vhodné zařazení citoslovcí užívaných k navázání či zesílení kontaktu a interjekcí „povelových“ k typu „citoslovce upozorňovací“. Tyto interjekce na nic konkrétního neupozorňují, a proto by bylo vhodnější zařadit první dva podtypy k typu kontaktoých citoslovcí v užším slova smyslu, podtyp „citoslovce povelová“ pak pravděpodobně ponechat zvlášť.

Praktické nám přijde vydělení citoslovcí pozdravových, neboť tvoří opravdu výraznou skupinu v rámci kontaktoých interjekcí. Stejně tak je dobré vydělit citoslovce, která se užívají při kontaktu s dětmi a při volání na zvířata. Nesouhlasíme však se všemi příklady, které jsou u citoslovcí užívaných při kontaktu s dětmi uvedeny. Například „houpity hou“ je spíše citoslovcem onomatopoickým, vyjadřujícím pohyb.

U citoslovcí onomatopoických se zdá praktické rozdělovat zvuky na zvuky vydávané živými a naopak neživými původci. Další dělení nám však opět přijde natolik intuitivní, že snad není třeba jej jednoznačně předepisovat. Navíc se nám některé navrhované podtypy nezdají zcela vhodné. Například vyděluje-li mluvnice skupinu zvuků, které vydává voda, měla by podle stejného klíče vydělovat i skupinu zvuků vydávaných větrem a podobně. Skupina zvuků vody je však vydělena zvlášť, zatímco zvuky ostatních živlů jsou řazeny do skupiny nazvané „zvuky vydávané přírodními úkazy“. Důvodem vyčlenění zvuků vydávaných vodou je nejspíš větší množství citoslovcí řadících se k této skupině a vyšší frekvence užívání, přesto považujeme takové dělení za nevhodné a nesystémové. Označení pro skupinu zvuků vydávaných živými původci při pohybu se nám zdá nepřesné. „Tananyňky tananá“ přeci nenapodobuje zvuk vydávaný při tanci, ale pojmenovává tento pohyb do jisté

míry primitivním způsobem. Je to nejspíš hříčka vzniklá přímo ze slova „tancovat“, která se používá zpravidla při kontaktu s dětmi. Tyto interjekce by nejspíš mohly vytvořit další podskupinu. Patřilo by sem například citoslovce „houpity hou“, o kterém jsme se již zmínili výše, nebo citoslovce „řízy, řízy“. Je to zvláštní skupina citoslovců, která doprovázejí pohyb a používají se nejčastěji při kontaktu s dětmi. Jak si však můžeme povšimnout, tato skupina by šla napříč dělením na zvuky vydávané živými a neživými původci. Je tedy otázkou, zda by bylo vhodné toto členění zavádět.

Za velmi důležité považujeme upozornění na prostupnost a spojovatelnost významů citoslovců. Není rozhodně výjimečné, že citoslovce vyjadřuje v určitém kontextu hned několik pocitů nebo zároveň pocit i snahu o kontakt a podobně. Snad stojí za úvahu také možnost „nedělení“ citoslovců a jejich bližší určování a pojmenovávání podle významů, které nabývají v konkrétním kontextu.

2.2.4 Pojetí členění citoslovců v mluvnici *Čeština – řeč a jazyk*

Čeština – řeč a jazyk se nezákladními slovními druhy příliš nezabývá. Členění citoslovců není nikde explicitně vypsáno a můžeme jej tedy jen rekonstruovat. Z kapitoly o syntaktických možnostech citoslovců lze vyčíst dělení na citoslovce **citová**, **apelová** a **onomatopoická** (zvukomalebná). V části mluvnice zabývající se odvozováním sloves z citoslovců můžeme najít zmínku o citoslovcích **náladových** a **napodobovacích** (imitativních).

Slovesa jsou nejčastěji odvozována od citoslovců zvukomalebných. V souvislosti s touto problematikou mluvnice upozorňuje na to, že některá z těchto citoslovců nejsou doložena, a to buď proto, že je slovníky nezachytily, nebo proto, že jednoduše neexistují a daná slovesa sama imitují reálné zvuky (*hlučet*, *dunět*). Může se jednat i o tvoření analogické (u sloves nenapodobujících zvuky) – *čučet*, *dřepět*. Pojítkem s citoslovcí je poté způsob tvoření.

2.2.4.1 Komentář

V mluvnici *Čeština – řeč a jazyk* se setkáváme s dvojí různou terminologií. První skupinu tvoří názvy nám již dobře známé z jiných mluvnic, avšak setkáváme se zde i s druhou

skupinou termínů – citoslovce napodobovací a citoslovce náladová. Je pravděpodobné, že pojem „citoslovce napodobovací“ se významově kryje s pojmem „citoslovce onomatopoická“. Význam označení „citoslovce náladová“ není jasný. Jako příklad sloves odvozených od náladových interjekcí jsou zde uvedena tato: hejkat, halekat, hulákat, hejsat. Domníváme se, že hejkat by mohlo být odvozeno od citoslovce „hýk“, které bychom zařadili snad ke skupině interjekcí onomatopoických, méně pravděpodobný je původ od apelového citoslovce „hej“. Zbýlá tři slovesa by mohla pocházet z citoslovcí *hej, hola, haló*, která by nejspíš byla řazena k apelovým. Intuitivně bychom očekávali, že pojem „citoslovce náladová“ bude synonymní s pojmem „citoslovce citová“, ale není tomu tak.

2.2.5 Přístup k dělení citoslovcí v Příruční mluvnici češtiny

Členění na tři základní skupiny se objevuje i v Příruční mluvnici češtiny. **Subjektivní citoslovce pocitová** označují bezprostřední reakce na podněty, které vyvolávají v mluvčím různé city, pocity a hodnocení. Interpretace většiny citoslovcí tohoto typu je závislá na kontextu a intonaci. Emocionální reakce hodnotí podněty především jako příjemné nebo nepříjemné, ale pocitová škála je mnohem bohatší. Citoslovce mohou vyjadřovat například radost (*hurá, sláva, jů*), bolest (*au(vajs)*), smutek a zoufalství (*ach jo, ó běda*), zlost a hněv (*doháje, mordyje, hrome, kruci, kčertu*), strach, hrůzu nebo úlek (*probůh, proboha*), překvapení nebo podiv (*páni, jeminkote, jé, heleme se*), nemilé překvapení, ironii nebo posměch (*no nazdar, no těbůh*). Některá citoslovce patřící do této skupiny lze považovat za neemocionální. Například citoslovce „brř“ ve významu „zima, chlad“ nebo „ehm, hm“ ve významu odmlky, rozpaků anebo nestandardně zapisované vyjádření opovržení „pch, tss“. U dvou naposled zmíněných interjekcí je patrná snaha napodobit zvuk, který člověk v daných situacích vydává, a tak se dostávají do blízkosti citoslovcí onomatopoických.

Citoslovce **onomatopoická** (zvukomalebna) reagují na zvuky, a to snahou o jejich napodobení. Podnět je zde vnější, a proto jsou reakce do jisté míry objektivní (*břink, buch, bác, vrz, žbluňk, prásk, klap*). Dále do této skupiny patří zvukové projevy člověka (*cheche, hepčí, škyt*), zvukové projevy zvířat (*haf, mňau, béé, verr*), projevy ptáků (*cukrú, kykyryký, píp, kuku, gaga*) atp. Zvláštní podskupinu tvoří citoslovce vyjadřující „pohyb“, např. rychlost, náhlost, lehkost, opakování, rytmus, jednorázovost a podobně. K tomuto podtypu se řadí citoslovce jako *šup, hop, chňap, frř, řap, cupity dupity, šmik, houpy hou, kuk, ...*. Právě

citoslovce vystihující děj bývají základem pro tvoření sloves (ťuknout, břinkat, chechtat se, škytat, mňoukat, houpat, chňapnout).

Třetí skupinu tvoří citoslovce **obecně kontaktová** a **vybízeční**. Pomocí těchto citoslovců kontakt navazujeme (*hej, haló, hola*) nebo jej udržujeme či zesilujeme během komunikace (*člověče, lidičky, pánové*). V neposlední řadě mohou interjekce tohoto typu na něco upozorňovat (*hele, dívej, pozor, bacha*), mohou vyjadřovat výzvu k akci (*na, tumáš, marš, zpátky, kupředu, hej rup*) nebo výzvu k souhlasu (*vid', že ano, že jo*). Vybízečními citoslovci se obracejí i lidé ke zvířatům. Vybízejí je k žrádlu (*na pipipi, puťa, puťa, na čiči*), k rychlejšímu nebo pomalejšímu pohybu (*haj husa haj, huš, prr*), k pohybu určitým směrem (*čehý, hot*) apod.

2.2.5.1 Komentář

Mluvnice jako jediná reflektuje citoslovce také na škále hovorová – knižní, objevuje se i pojem regionální. Jako hovorová jsou například označena citoslovce *ach jo, boha(jeho), heleme se, bacha* a *že jo*. Za knižní autoři považují kupříkladu interjekce *ó běda, žel, ouvej, hola*. Není příliš jasné, podle jakých kritérií byly tyto příznaky distribuovány, neboť například citoslovce „mordhadry“ nebo „hernajs“ nejsou označena nijak, přestože mají, podle našeho názoru, k hovorovosti minimálně velmi blízko. V případě označení „knižní“ se nám zdá sporné například interjekce „ouvej“, neboť ve větě „Teď je ti *ouvej*, vid'?“ nám toto citoslovce knižní nepřipadá. O problematice pojmu „regionální“ jsme již mluvili v části o definici citoslovců. Tento pojem je užit ve výkladu pouze jednou a pojmy „obecně český“ nebo „spisovný“ se v popisu neobjevují vůbec. O regionálním citoslovcem „to“ akorát víme, že by mělo vyjadřovat upozornění.

U subjektivních citoslovců pocitových mluvnice nepřímo navrhuje dělení na citoslovce vyjadřující pocity příjemné a nepříjemné. Další dělení na podtypy už je tu opravdu zmíněno pouze jako možnost či návrh. Velmi důležitá se nám zdá reflexe citoslovců „neemocionálních“. Do této skupiny však autoři řadí nejen citoslovce vyjadřující pocity „fyzického“ rázu (*brr* – ve významu „je mi zima“), ale také například citoslovce „hm“ ve významu „rozpaky“, nebo nestandardně psané citoslovce opovržení „pche“, „tss“. Jak rozpaky, tak opovržení však jsou vyjádřením určitých pocitů mluvčího, nevidíme tedy důvod, aby byla tato citoslovce do skupiny interjekcí neemocionálních zařazena. V souvislosti

s posledními dvěma příklady se též hovoří o blízkosti k citoslovcím onomatopoickým, neboť se snaží napodobit zvuky, které jsou v dané situaci vydávány. Je však otázka, zda například takové „mňam“ nenapodobuje mlaskání nebo „brř“ (ve významu „zima“) drkotání zuby. Opět se ukazuje, že hranice mezi jednotlivými typy citoslovcí nejsou zcela zřetelné, že jedno citoslovce může mít hned několik významů, a řadit se tedy k více typům najednou.

V rámci citoslovcí onomatopoických jsou vydělovány zvuky vydávané lidmi, zvuky vydávané zvířaty, citoslovce vyjadřující „pohyb“ a citoslovce „ostatní“. Právě toto členění vnímáme jako nejvíce intuitivní, přičemž „ostatní“ citoslovce vlastně vyjadřují zvuky „vydávané“ věcmi (resp. při manipulaci s věcmi). Pravděpodobně ze stejných důvodů jako Mluvnice češtiny 2 vyděluje zvláštní skupinu citoslovcí označujících zvuky vydávané vodou, Příruční mluvnice češtiny vyděluje ze skupiny zvuků vydávaných zvířaty zvuky vydávané ptáky. Toto vyčlenění opět považujeme za nesystematické, a proto nevhodné. Naopak velmi zajímavá je zmínka o „dějovosti“ citoslovcí tohoto typu. Zamyslíme-li se nad tím, opravdu by se dalo říci, že většina onomatopoických citoslovcí vystihuje nějaký děj (či proces), a právě jen tento děj. Bylo by tedy možné označit celou skupinu názvem citoslovce dějová a dále je dělit na interjekce onomatopoické (zvukomalebné) a pohybové. Při současném stavu jsou totiž citoslovce pohybová zařazena pod shrnující název citoslovce zvukomalebná, přestože některá z nich žádný zvuk nenapodobují (u některých pohybů není ani žádný zvuk vydáván), ale spíše pohyb pojmenovávají.

Citoslovce kontaktní jsou zde dále dělena na citoslovce „kontaktní v užším slova smyslu“ (tj. citoslovce sloužící k navázání, udržení či zesílení kontaktu), na citoslovce „upozornovací“, „výzvná“ (tj. citoslovce vyjadřující výzvu k akci nebo výzvu k souhlasu) a „vybízející“. Pojem „vybízející“ je však postaven naroveň pojmu „obecně kontaktní“, což se nám, jak jsme již naznačili předchozím vypsáním členění, nezdá zcela přesné. Citoslovce vyzývající k souhlasu bychom spíše zařadili ke skupině citoslovcí kontaktních v užším slova smyslu, protože s aktem dožadování se souhlasu je většinou spojen i akt vyžadování pozornosti, jde tedy o zesilování kontaktu. V porovnání s Mluvnici češtiny 2 zde nejsou zmíněna citoslovce pozdravná, která by se pravděpodobně řadila ke skupině kontaktních interjekcí v užším smyslu, a citoslovce užívaná při kontaktu s dětmi. Jak již bylo řečeno výše, interjekce užívané při kontaktu s dětmi asi nejvíce stírají hranice mezi jednotlivými typy. Citoslovce ostatních podtypů uváděná v Mluvnici češtiny 2 by se dala víceméně bez obtíží rozdělit mezi podtypy zmiňované výše.

2.2.6 Dělení citoslovcí v Encyklopedickém slovníku češtiny

I Encyklopedický slovník češtiny dodržuje tradiční dělení citoslovcí do tří skupin. Vlastní „citová slove“, tj. citoslovce **emocionální**, vyjadřují řadu odstínů emocí specifikovaných i nspecifikovaných, negativních i pozitivních. Některá vyjadřují emoci inherentně (*fuj* – odpor, *jupí* – radost, *ňam* – libost), většinou ale musí být blíže určena kontextem (*Ach*, to je krása. (libost), *Ach*, to bolí. (bolest)). Podle typu emocí se citoslovce emocionální dále dělí na interjekce vyjadřující kladné emoce (libost, radost, pocit triumfu, uspokojení, nadšení, dojetí, něžnost aj.) a citoslovce vyjadřující záporné emoce (nelibost, ošklivost, odpor, opovržení, nechut', nespokojenost, zlost, vzdor, bolest, výsměch, smutek, žal).

Interjekce **kontaktové** slouží k navázání kontaktu mluvčího s adresátem. Tato skupina je dále členěna na citoslovce povzbuzovací (*Hip, hip, hurá*, vyhrajem to! *Hrr*, na ně!), žádací (*No tak*, kdyby to šlo, tak by mi to moc pomohlo.), upozorňovací a kontaktová v užším slova smyslu (*Hej, hola*, kde jste kdo!), povelová (*Pózor! Pohov!*), pozdravová a specifická citoslovce zaměřená na kontakt s dětmi (*hopla, pápá*) a se zvířaty (*čiči, puť, puť*).

Citoslovce **zvukomalebná** napodobují zvuky vydávané živými, nebo neživými původci. Zvuky vydávané živými původci jsou dále rozděleny na zvuky vydávané lidským hlasovým ústrojím (*hihihi*) a zvířecím hlasovým ústrojím (*haf, mňau, kykyryký*), dechovým ústrojím (*fi, puf*), zvuky vydávané při jídle (*zob, chrup, křup*) a zvuky vydávané při rychlém pohybu (*drap, chňap*). Ve skupině zvuků vydávaných neživými původci rozlišuje slovník mezi zvuky vydávanými při nárazu (*bác, bum, bim bam, křáp, plác, žuch*), při destrukci hmoty (*rup, řach, řink, třesk*), mezi zvuky přírodních úkazů (voda, vzduch), zvuky strojů, nástrojů a přístrojů (*cink, bim bam, klapy klap, řízy řízy*) a zvuky hudebních nástrojů (*bzum bzum* na basu, *fidli fidli* na housličky, *bum bum* na buben).

2.2.6.1 Komentář

Stejně jako definice citoslovcí, tak i členění z velké části odpovídá Mluvnici češtiny 2, avšak je výrazně stručnější. Citoslovce emocionální jsou zde dělena jen na interjekce vyjadřující pocity záporné a kladné, další specifitější dělení je jen navrženo formou výčtu (podobnými pojmy jako v Mluvnici češtiny 2).

Ve výkladu o podtypech citoslovcí kontaktových chybí oproti akademické mluvnici

podtyp „citoslovce odpověďová“. Pojmu „citoslovce žádací“ je zde užíváno nejspíš trochu jinak, a to ve významu „přesvědčovací“ („*No tak*, kdyby to šlo...“). Nelze však přesně vydedukovat, co vše by bylo možné do této skupiny zařadit, neboť příklad je tu pouze jeden jediný a k pojmu není připojen žádný další komentář.

Citoslovce zvukomalebná zůstávají členěna také téměř shodně s Mluvnicí češtiny 2, pouze s malými výjimkami. Ve skupině citoslovcí vydávaných živými původci došlo ke spojení podtypů interjekcí vyjadřujících rychlé uchopení a rychlý pohyb do jednoho podtypu citoslovcí vyjadřujících zvuky při rychlém pohybu. V typu citoslovcí vydávaných neživými původci byla skupina zvuků vydávaných vodou začleněna do nadřazené skupiny zvuků přírodních úkazů. Zcela zde chybí skupina zvuků vydávaných při pohybu neživého původce. Na příkladech je dobře vidět, jak zařazení k určeným podtypům není vždy jednoznačné, například citoslovce „bim bam“ náleží současně do dvou podtypů, a to bez ohledu na kontext (zvuky vydávané při nárazu a zvuky vydávané přístroji, nástroji a stroji). Tyto nesrovnalosti jsou, podle našeho názoru, způsobeny tím, že nejde o vydělení skupin „stejného řádu“. Skupina zvuků vydávaných stroji, nástroji a přístroji je v podstatě pojmem nadřazeným a může pohltit téměř všechny ostatní skupiny (přesněji zvuky vydávané při nárazu a při destrukci hmoty, zvuky vydávané hudebními nástroji). Zvláště by zůstala pouze skupina zvuků vydávaných přírodními úkazy.

2.2.7 Shrnutí a komentáře

Shrňme nyní, co jsme se o dělení citoslovcí dozvěděli. Jak bylo řečeno již na začátku, členění na základní tři skupiny je tradiční a víceméně jediné. Povšimněme si však, že názvy těchto tří skupiny nejsou vždy zcela totožné. Česká mluvnice dělí citoslovce na expresivní, onomatopoická, vybízející (blízká zvukomalebným) a upozorňovací, podle jiných kritérií pak na primární a sekundární, domácí a cizího původu. V Nauce o českém jazyku jsou interjekce děleny na náladové, volní a onomatopoické a opět se zde autor zmiňuje o dalších možnostech členění na prvotní a odvozené, domácí a přejaté. Další mluvnice již reflektují pouze dělení podle významu. Mluvnice češtiny 2 označuje základní tři skupiny pojmy emocionální, kontaktní a zvukomalebná, Čeština – řeč a jazyk užívá v této souvislosti slov citová, apelová a onomatopoická (pomiňme pojmy citoslovce náladová a napodobovací, jejichž význam nám, alespoň v prvním případě, není přesně znám). Příruční mluvnice češtiny pracuje s označeními

subjektivní citoslovce pocitová, citoslovce onomatopoická a citoslovce obecně kontaktní a vybízející. Názvy skupin v Encyklopedickém slovníku češtiny jsou shodné s názvy v Mluvnici češtiny 2.

Celkem jsou nám v mluvnicích nabízeny tři možnosti dělení, které se navzájem prostupují. Přestože žádná z novějších mluvnic neupozorňuje na dělení citoslovců na primární a sekundární (terminologie z České mluvnice), tedy na citoslovce vlastní a odvozená nebo vzniklá ustrnutím jiných slovních druhů, považujeme toto dělení za praktické. V případě členění na citoslovce domácí a interjekce cizího původu tušíme jisté potíže – u většiny citoslovců již totiž nepoznáme, zda jsou domácí, nebo přejatá. Existuje opravdu jen malá skupina interjekcí, u kterých je cizí původ snad ještě všem zcela zřejmý (*mordie*, snad ještě i *kruci* a jeho varianty). Je tedy otázkou, zda toto dělení ještě zachovávat, neboť přestává být funkční.

Významový klíč dělení je ve všech mluvnicích téměř stejný, avšak názvy označující dané skupiny jsou rozdílné, s výjimkou skupiny citoslovců onomatopoických. Odlišnost v názvech svědčí o jisté „bezradnosti“ při hledání nadřazeného pojmu, který by vystihoval význam všech citoslovců řazených do dané skupiny.

2.2.7.1 Komentář k citoslovcům citovým (emocionálním)

Tato skupina citoslovců je v mluvnicích označována pojmy expresivní, náladová, emocionální, citová a subjektivní pocitová.

Vycházejme z definice, ve které stojí, že tato citoslovce vyjadřují city, pocity, nálady a prožitky mluvčího. Co ale tyto pojmy vlastně znamenají? A jsou opravdu „souřadné“, jak by se na první pohled zdálo? V psychologii jsou pojmy „city“ a „pocity“ používány většinou synonymně, je však nutné upozornit na to, že žádná definice těchto pojmů nebyla všeobecně uznána a i v tomto oboru se s nimi zachází velmi různě. Pojem „nálada“ bývá většinou chápán jako pojem podřazený.¹⁴ V jazyce mezi slovy „city“ a „pocity“ cítíme rozdíl. Říkáme: „Mám takový pocit.“ a nemůžeme říci: „Mám takový cit.“. Existuje pojem „pocit méněcennosti“, ale neexistuje „cit méněcennosti“. Lásky může být naopak označena pouze za cit, nikoliv za

¹⁴ Fürst Maria. *Psychologie*. Olomouc: Votobia, 1997. 263 s. ISBN 80-7198-199-0.

Štefanovič Jozef. *Psychologie pro gymnázia a pedagogické školy*. Vydání 2., Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1976. 324 s. ISBN 14-077-76.

pocit. Podle Malé československé encyklopedie je cit psychický stav a proces, který odráží v podobě prožitku vztahy člověka ke světu, k lidem a k sobě samému. City mohou mít kvalitu zápornou, nebo kladnou a různou intenzitu. Vyznačují se subjektivitou prožívání, individuální osobitostí, bezprostředností, polaritou (radost – smutek) a spontánností vzniku. Dělí se na nálady, afekty a citové vztahy. Pojem „pocit“ má v encyklopedii významy hned tři. Může to být subjektivně uvědomovaná prožitková kvalita, vznikající jako důsledek včlenění původně neutrálního obsahu do emocionálního kontextu individuálně významného psychického postoje (pocit méněcennosti). Za druhé může toto slovo označovat usuzovací proces pravděpodobnostního charakteru (domněnka). Za třetí je to psychologický pojem, prvek duševního dění, subjektivně zpracovávaný na principu libosti a nelibosti. Nálada je pak vysvětlena jako citový stav osobnosti vyvolaný vnějšími i vnitřními vlivy, který během svého trvání ovlivňuje celkový projev a chování člověka. Jako součást emocionální struktury tvoří významný způsob prožívání v kladných i záporných významech. Za prožívání označuje psychologie to, co si člověk ze svého duševního života uvědomuje. Obsahem kategorie prožívání jsou jak poznávací procesy, tak procesy citové nebo volní, dále pak psychické stavy a také psychické vlastnosti člověka.¹⁵

Po vysvětlení pojmů musíme definici této skupiny citoslovcí omezit a upravit. Vidíme, že pojem „prožívání“ či „prožitek“ zahrnuje mnohem širší oblast, než jaká je emocionálními citoslovcí vyjadřována. Z psychologického hlediska nastávají potíže i s označeními „city“ a „pocity“, která stojí velmi blízko a je možné je i zaměňovat, v jazyce však přesto rozdíl pociťujeme. Je pravděpodobné, že pojem „city“ je pojmem nadřazeným, který v sobě zahrnuje jak pocity (v psychologickém smyslu), tak nálady. Mělo by tedy být dostatečně vyjádřit význam citoslovcí tohoto typu pomocí formule: „vyjadřují city člověka“. Pro konkrétnost a názornost však ponechejme definici širší a považujme zde pojem „city“ za pojem v užším slova smyslu.

Z tohoto nedokonalého rozboru vyplývá, že označení citoslovce náladová a subjektivní pocitová se nezdají být na první pohled příliš vhodná, neboť označují jen dílčí problematiku. V případě pojmu „náladová“ je to jednoznačné, u označení „pocitová“ lze však argumentovat tím, že podstatná jména, skrze která jsou definovány jednotlivé podtypy, jsou opravdu názvy pocitů. Navíc obsahuje tato skupina podtyp vyjadřující pocity fyzické, které není možné označit za city. Proto by bylo nakonec pravděpodobně nejvhodnější nazvat celou skupinu citoslovcí pocitovými. Označení expresivní se nezdá vhodné, neboť, chápeme-li ho

¹⁵ Štefanovič Jozef. *Psychologie pro gymnázia a pedagogické školy*. Vydání 2., Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1976. 324 s. ISBN 14-077-76.

v souvislosti s vlastností „expresivita“ (viz 1.1.3), nevystihuje podstatu výhradně citoslovcí obsažených v této skupině. Chápeme-li však pojem na základě teorie funkcí jazyka K. Bühlera, tj. expresivní jako zaměřený na mluvčího, pak by bylo možné takové označení použít. Avšak právě z důvodu možného dvojího chápání tohoto pojmu, přijde nám nejvhodnější z uvedených možností označení „citoslovce pocitová“.

Jako další dílčí dělení v této skupině bychom navrhovali dělení na citoslovce vyjadřující emoce a citoslovce vyjadřující fyzické pocity („brr“ ve významu zima ap.). Obě skupiny interjekcí bychom pak členili na ty, které vyjadřují emoce a pocity kladné, a na ty, které vyjadřují emoce a pocity záporné. Případné další členění bychom již zcela ponechali na názoru uživatele jazyka.

2.2.7.2 Komentář k citoslovcím kontaktovým

Druhá základní skupina citoslovcí se projevuje podobnou variabilitou v názvu jako skupina první. Česká mluvnice mluví o citoslovcích vybízecích a upozorňovacích, přičemž tyto skupiny explicitně neřadí k sobě. V Nauce o českém jazyku se objevuje označení „citoslovce volní“. Mluvnice češtiny 2 a Encyklopedický slovník pojmenovávají tato citoslovce jako kontaktová. Čeština – řeč a jazyk pracuje s pojmem citoslovce apelová a Příruční mluvnice češtiny řadí do této skupiny citoslovce obecně kontaktová a vybízecí.

S ohledem na definici tohoto typu citoslovcí nepovažujeme za vhodné názvy „citoslovce volní“ a „citoslovce apelová“ (ve významu „výzvola“), jelikož označují pouze část interjekcí náležejících k této skupině. Pojem „apelová“ lze opět chápat také v Bühlerovském smyslu, tj. zaměřená na adresáta. Důvodem pro zavržení tohoto označení je možná dvojznačnost. Všechna interjekce patřící do této skupiny nevystihuje ani spojení slov vybízecí a upozorňovací. Osobně se přikláníme k nejobecnějšímu označení „citoslovce kontaktová“. Citoslovce vybízecí tvoří nejspíš důležitou součást této skupiny, ale chápeme je spíše jako jeden z podtypů, než jako pojem stejné úrovně. Vybízení nebo výzva je přece také formou kontaktu.

Další dělení, jak jsme se již zmínili v dílčích komentářích k mluvnicím, nejsou vždy vhodná. V některých případech není jasné, jaká citoslovce by do jednotlivých typů a podtypů bylo možné zařadit. Citoslovce navíc v nejrůznějších kontextech nabývají nejrůznějších významů, a tak se obsazení podskupin neustále mění. Volili bychom proto raději vydělení

obecnějších typů a „výrazných“ skupin, často se „stálým obsazením“. Nejvýraznějšími podtypy interjekcí kontaktních se zdají být citoslovce pozdravová, citoslovce používaná v kontaktu s dětmi, citoslovce povelová, vybízející (používaná v kontaktu se zvířaty, nebo s lidmi), případně citoslovce odpověďová. Citoslovce sloužící k udržení nebo zesílení kontaktu bychom shrnuli pod označení citoslovce kontaktní v užším smyslu. Avšak aby bylo členění systémové, bylo by třeba k poslední jmenované podskupině přiřadit i citoslovce pozdravová, sloužící k navázání kontaktu.

Největší potíže však nastávají se skupinou citoslovců užívaných v kontaktu s dětmi, neboť, jak jsme již ukázali, tuto skupinu tvoří citoslovce, ve kterých je často spojen prvek kontaktní s prvkem napodobovacím a nakonec vlastně i citovým. Užíváním interjekcí z této skupiny se mluvčí snaží přizpůsobit dětskému vnímání a uchopování světa a tímto přizpůsobením se vyjadřuje také svůj pozitivní vztah k malému adresátovi. Jedná se v podstatě o typ „kombinovaný“. „Kombinovaný“ význam mají samozřejmě i mnohá další citoslovce, ale netvoří takto ucelenou a relativně uzavřenou skupinu. Tato nejednotnost by mohla vést k vyřazení této skupiny citoslovců ze skupiny citoslovců kontaktních, avšak je zřejmé, že svým rozsahem a mírou zobecnění se nemůže jednoduše zařadit mezi tři skupiny základní.

Další problematickou skupinou jsou citoslovce odpověďová. Tento podtyp vyděluje pouze Mluvnice češtiny 2, ale v příkladech nezmiňuje odpověďová slova, která bychom nejspíš nejvíce očekávali. Je tedy otázka, zda slova „ano“ a „ne“, která jsou tradičně řazena k částicím, nezařadit k tomuto typu citoslovců. Tato slova jsou autosémantická, neohebná, jsou v podstatě formou vyjádření kontaktu, mohou jej upevňovat, nebo naopak zeslabovat. Syntakticky stojí většinou samostatně, mohou tvořit samostatné výpovědi (větné ekvivalenty), nebývají větným členem, ale v metajazykových větách jím být mohou (Tvé „ano“ mě překvapilo.). Zcela odpovídají definici citoslovců, nevidíme tedy důvod, proč slova „ano“, „ne“ a všechna podobná nezařadit mezi citoslovce odpověďová.

Povšimněme si, jaké typy byly z celé skupiny vytčeny. Obecnost a zřejmost názvů těchto typů vede k zamyšlení, zda je vůbec třeba je ještě nějak přesněji určovat. V případě potřeby dokáže uživatel jazyka sám do této míry zobecnit význam vyrozuměný z kontextu a pojmenovat jej.

2.2.7.3 Poznámky k citoslovcím onomatopoickým

Označení této základní skupiny citoslovcí je ve všech mluvnících zcela jednotné. Pojmy „onomatopoická“, „zvukomalebná“ a „napodobovací“ lze vnímat jako synonymní. V rámci této skupiny se nám zdá praktické dělit zvuky na ty, které jsou vydávány živými původci, a na ty, které jsou vydávány neživými původci. Bylo by však možné názvy typů zkonkrétnit a omezit pak další členění. Navrhovali bychom rozlišovat zvuky vydávané lidmi, zvuky vydávané zvířaty a zvuky vydávané „věcmi“. Zvuky vydávané „věcmi“ by mohly být dále děleny na zvuky vydávané přístroji, nástroji a stroji (zvláštní skupinu v rámci této by mohly tvořit zvuky vydávané hudebními nástroji) a na zvuky přírodních úkazů. Dále by bylo třeba vydělovat skupinu citoslovcí pojmenovávajících pohyb.

Pozastavme se na chvíli u názvu celé skupiny. Je-li tato skupina tvořena jednak citoslovcí napodobujícími zvuky, a jednak citoslovcí vyjadřujícími „pohyb“, nezdá se označení „zvukomalebná“ příliš vhodné. Již výše bylo naznačeno možné řešení – přejmenování celé skupiny na citoslovce dějová, tj. taková, která vystihují děj. Dále by se skupina dělila na citoslovce vystihující děj zvukovou nápodobou a na interjekce vyjadřující pohyb. Vlastní onomatopoická citoslovce by mohla být členěna na zvuky vydávané člověkem, zvířetem nebo „věcí“, pohybová citoslovce by zůstala pravděpodobně dále nečleněna a určována až za pomoci kontextu. Druhou možností je obě výše zmíněné kategorie rozdělit na citoslovce mající živého a neživého původce.

Pokud bychom zvolili tento přístup, bylo by možné jej aplikovat i na ostatní skupiny. Emocionální citoslovce by pravděpodobně vystihovala stav, kontaktní pak interakci.

2.2.8 Návrh dělení interjekcí

Jako variantu k tradičnímu dělení citoslovcí na citoslovce pocitová, kontaktní a onomatopoická navrhujeme pojmenování skupin na základě obecné povahy vyjadřovaných entit. Citoslovcím pocitovým odpovídá v našem chápání pojem interjekce stavové, citoslovcím kontaktním interjekce interakční a citoslovcím zvukomalebným pojem interjekce dějové.

Interjekce stavové navrhujeme dále členit na citoslovce vyjadřující emoce (emocionální, pocitová) a citoslovce vyjadřující fyzické prožitky subjektu (neemocionální).

V rámci obou podskupin nám přijde vhodné rozlišit kategorii citoslovce vyjadřujících libost a naopak nelibost. Bližší určení ponecháváme na uživateli jazyka.

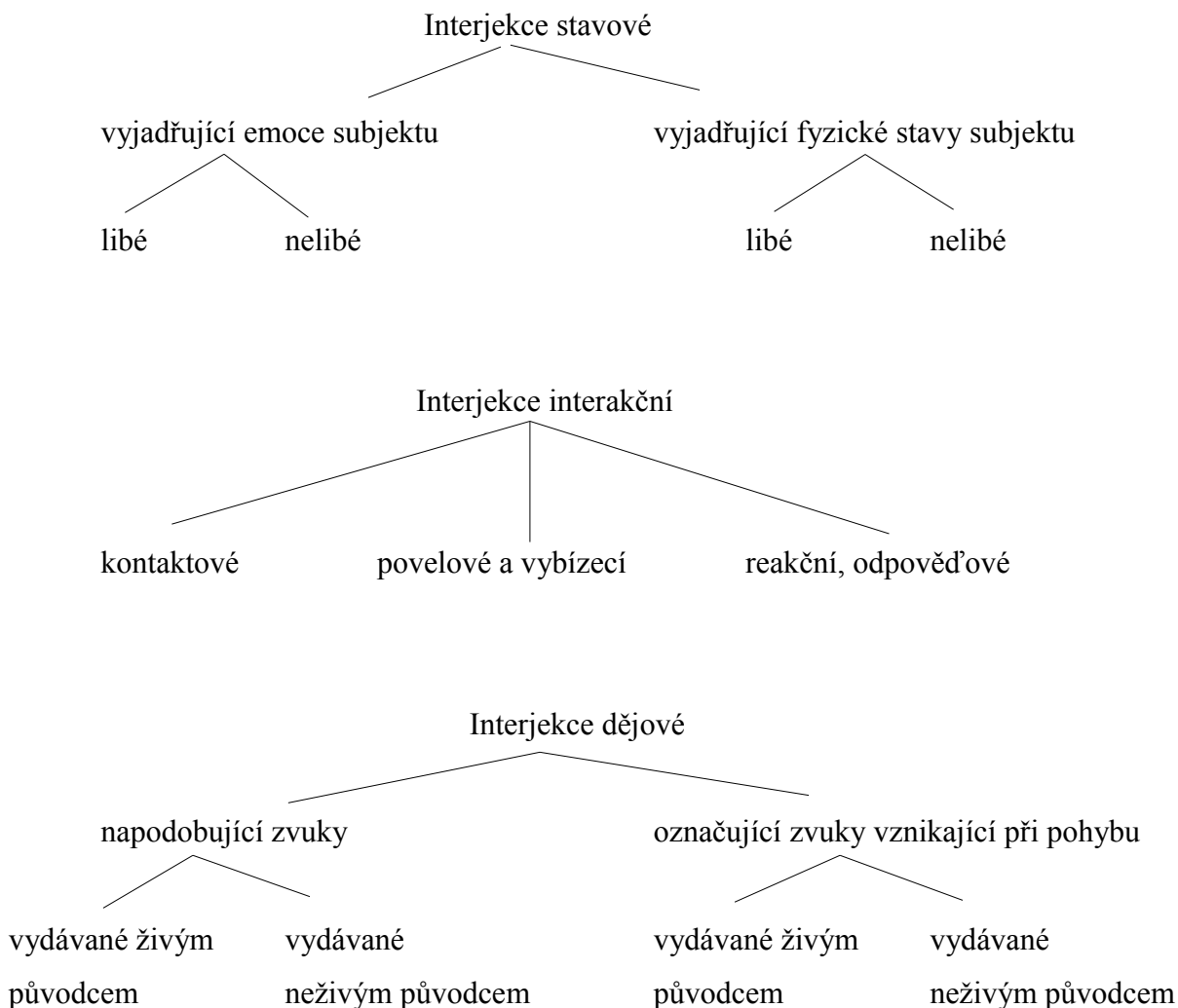
Interjekce interakční by dále bylo možné členit na citoslovce užívaná při kontaktu s dětmi (o potížích spojených s touto skupinou již byla řeč výše), citoslovce kontaktová (sloužící k navázání, zesílení, zeslabení nebo udržení kontaktu) a citoslovce povelová a vybízející. Dále cítíme potřebu vyčlenit skupinu citoslovce reakčních, tj. odpověďových. Poznamenejme, že také tuto skupinu (stejně jako citoslovce užívaná při kontaktu s dětmi) vnímáme do jisté míry jako kombinovanou, neboť také v tomto případě dochází k vyjadřování postoje mluvčího, a to negativního nebo pozitivního. Reflektujeme, že členění této skupiny interjekcí je velmi nesourodé a nesystematické, proto váháme, zda by nebylo možné a užitečné vydělit oba „kombinované“ typy nad rámec citoslovce interakčních. Na druhou stranu vnímáme interakční aspekt obou typů jako velmi silný, což je nám argumentem pro nevyčlenění. Možné řešení vidíme v zavedení dalšího členění – interjekce interakční bychom nejprve rozdělili na citoslovce interakční v užším smyslu a citoslovce interakční kombinovaná. První skupinu pak dále můžeme rozdělit na citoslovce kontaktová (včetně pozdravových), povelová a vybízející, druhou pak na interjekce užívané při kontaktu s dětmi a interjekce reakční, odpověďové. Nabízí se nám však ještě jiná možnost, a to vzdát se silné skupiny citoslovce užívaných při kontaktu s dětmi a naopak ji rozmělnit jako podtyp mezi jednotlivé skupiny základní. Například citoslovce „hop“ by mohlo být v jednom ze svých významů zařazeno jako citoslovce interakční, vybízející, užívané při kontaktu s dětmi. Citoslovce „tananyňky tananá“ pak jako interjekce dějové, vyjadřující pohyb a užívané při kontaktu s dětmi. Veškeré příklady uváděné například v Mluvnici češtiny 2 by bylo možné podle tohoto klíče rozdělit. Připomeňme také, že citoslovce onomaopoická bývají používána nejčastěji při kontaktu s dětmi a nijak se tento fakt nezdůrazňuje. Jako nejlepší řešení se tedy jeví možnost tuto nesystémově vydělenou kategorii zcela opustit. Podrobnější členění bychom opět ponechali na potřebách a úsudku uživatele jazyka.

Interjekce dějové bychom dále dělili na citoslovce napodobující zvuky a citoslovce označující zvuky vydávané při pohybu. Obě skupiny lze pak dále rozčlenit podle toho, zda jsou zvuky, respektive pohyby vydávány, respektive vykonávány živým, nebo neživým původcem. Jemnější rozlišování bychom opět ponechali na úsudku mluvčího či vnímatele.

Jsme si vědomi nedostatků, které námi navržené dělení citoslovce obsahuje, zvláště v oblasti interjekcí interakčních. Dělení uvádíme jako jedno z možných, jako alternativu k výrazně ustálenému a nikoliv špatnému pojetí v českých mluvnicích. A stejně jako

v tradičním pojetí nám činí potíže vypořádat se s jistými aspekty této problematiky.

Obr. 3 Grafické znázornění navrhovaného členění citoslovcí.

2.3 Několik poznámek k psaní citoslovcí

Zajímavým úkazem souvisejícím s citoslovcí je kromě jejich příznakové fonologické struktury také způsob jejich psaní. Podíváme-li se na uvedené příklady, setkáme se s několika způsoby psaní „víceslovných“ citoslovcí. Na různé způsoby psaní můžeme kolikrát narazit i v rámci jedné příručky, někdy jsou slova dokonce velmi blízko vedle sebe. Různost je pravděpodobně dána přebíráním příkladů z literatury. Nejčastěji jde o spojení předložky se jménem, různý je ale i zápis citoslovcí reduplikovaných, opakovaných.

Zpravidla se setkáváme s opakovanými podobami psanými dohromady (*achach, checheche, ajajaj*), ale lze narazit i na citoslovce tohoto typu psaná zvlášť (*au au*). V tomto konkrétním případě je důvodem psaní odděleně nejspíš pouze samohláskové složení. Slovo by psané dohromady prostě vypadalo „divně“. Obě varianty lze nalézt například u citoslovce *tuťutu* (i *tu tu tu*). Jsou-li za sebou dvě jiná citoslovce, píší se zpravidla zvlášť (*ach jé*). U spojení slov s předložkou se též můžeme setkat s psaním dohromady i zvlášť. *U čerta, u všech všudy, k čertu*, ale též a častěji *kčertu, probůh, doháje*. Při spojení citoslovce se zájmenem se objevují rovněž obě varianty. *Tě bůh, tě pic, tě péro*, ale i *těpéro, těbuch*, ale jen *tumáš* (*tu máš* by bylo nejspíše považováno za spojení zájmena a slovesa). Jednotné není ani psaní „víceslovných“ citoslovcí: *basta fidli* i *bastafidli, tik tak* i *tiktak, fuj tajbl*, ale *fujtajksl*. Zcela zvláštním případem je slovní spojení *co by dup* psané též *coby dup*. Důvodem spojení je zde nejspíš intonace a přízvuk. (Ponechme nyní stranou spornost zařazení tohoto slova k citoslovcím. Je totiž otázkou, zda se nejedná spíše o jakési „citoslovečné“ příslovce času.) Citoslovce využívající rýmu nebo rytmizace se píší zpravidla zvlášť – *cupity dupity, cupy dupy, řízy řízy, houpy hou, klapy klap*.

Většina citoslovcí opakovaných, reduplikovaných je psána dohromady, výjimky jsou pravděpodobně dány pouze netypickým hláskovým složením některých konkrétních citoslovcí. Psaní citoslovcí tohoto typu bychom tedy přizpůsobili většině a psali je dohromady. Naopak spojení dvou odlišných citoslovcí je psáno zpravidla zvlášť. U citoslovcí tvořených předložkou a dalším výrazem je výrazná tendence psát tato spojení dohromady. Důvodem je nejspíš snaha o zřetelnější odlišení významu prostřednictvím rozlišení formy (např. půjdeme se projít do (borového) háje X *doháje*), případně snaha o zřetelnější oddělení citoslovcí od jiných slovních druhů. Pravděpodobně ze stejného důvodu se objevuje tato tendence u citoslovcí složených ze slova a zájmena. U některých citoslovcí tohoto typu dochází i k dalším změnám ve formě, možná pod vlivem výslovnosti, možná opět kvůli většímu rozlišení významu či slovního druhu (*těbuch*). Při psaní víceslovných citoslovcí mohou být používány obě varianty, přiklonili bychom se však k jednotnému psaní dohromady, jelikož tato tendence u psaní citoslovcí převládá. V případě citoslovce „*coby dup*“ je příčinou psaní „napůl“ nejspíš intonace a přízvuk a možná také fakt, že „*dup*“ je samo o sobě citoslovcem. Systémovější a ve shodě s většinovými tendencemi by bylo psaní tohoto výrazu dohromady. U poslední skupiny citoslovcí je rýmování a rytmus dostatečným důvodem proto, aby se daná citoslovce psala zvlášť. Někdy se v souvislosti s těmito interjekcemi můžeme setkat i s psaním čárky mezi jednotlivými členy sousloví, například *puť,*

puť nebo *tadá, tadadá*. Zdá se nám, že v obou případech by byla mezera dostačující. Pokud je cílem čárky v druhém uváděném příkladu zdůraznit jistou rytmickou následnost, případně pauzu, volili bychom možná spíše rozdělení vykřičníkem nežli čárkou.

Za pozornost stojí i oddělování citoslovcí ve větě. Podívejme se, co nám k této problematice říkají Pravidla českého pravopisu (1999). Citoslovce obvykle oddělujeme čárkou. Interjekce čárkou neoddělujeme v případě, že po nich následuje ještě jiný, důraznější výraz, buď zvolací, nebo výraz jiného charakteru, který tvoří spolu s citoslovcem jeden rytmický celek (*Ó kéž* by už byl konec všech útrap! *Ach zajisté*, máte pravdu. X *Ach*, zajisté, máte pravdu.). Čárkou se dále neoddělují citoslovce, která jsou větným členem (Jim bylo *hej. Hybaj* domů!). Částečně sporný se zdá být pouze druhý bod. V prvním z uvedených příkladů k tomuto bodu bychom „Ó“ čárkou oddělili. Tvoří podle našeho názoru samostatný významový i intonační celek. Dalo by se tedy navrhnout „zjednodušení“ pravidel psaní čárek za citoslovci: čárkou citoslovce oddělujeme vždy, pokud neplní funkci větného členu. Druhý příklad nám však ukazuje, že toto „zjednodušení“ není zcela možné. Intonační průběh, zde vyjádřený či zdůrazněný psaním čárky, nám totiž mění význam věty. V první větě spojení „ach zajisté“ vyjadřuje samozřejmost, v druhém příkladu vyjadřuje „ach“ něco jako uvědomění si chyby a následné potvrzení teze mluvčího. Bylo by možné uvažovat i o třetí variantě: *Ach*, zajisté máte pravdu. V tomto případě by věta vyjadřovala obdiv a bezvýhradné odsouhlasení. Máme však i jiné případy „dvojznačných“ vět, ve kterých správné intonační členění hraje rozhodující roli pro správné pochopení významu, avšak není v písmu naznačeno čárkami. Kupříkladu věta: Informovali jsme o výsledcích pokusu našeho spolupracovníka.¹⁶ Budeme-li chtít vyjádřit, že jsme informovali o výsledcích pokusu, který dělal náš spolupracovník, bude intonační průběh a rozmístění přízvukových taktů jiné, než kdybychom chtěli vyjádřit, že jsme provedli pokus a o jeho výsledcích jsme informovali našeho spolupracovníka. Přesto se zde čárka nikdy nepíše. Je tedy otázkou, zda i v případě citoslovcí neponechat interpretaci písemného projevu na kontextu.

V závěru ještě zmiňme zajímavý fenomén objevující se v písemném projevu současných mluvčích. Víme, že v mluveném projevu si citoslovce konkurují s parajazykovými projevy a s dalšími prvky neverbální komunikace (mimika, gestikulace, ...). Tento trend můžeme nyní sledovat i v projevu psaném. Roli citoslovcí (zatím se zdá, že výhradně emocionálních) přebírají emotikony, tzv. „smajlíci“, které se neobjevují výhradně v počítačové komunikaci, ale i v jiných písemných projevech. Zjednodušenou grafickou

¹⁶ Palková Zdena. *Fonetika a fonologie češtiny*. 1. vydání, Praha: Karolinum, 1994. 367 s. ISBN 80-7066-843-1.

formou napodobují emotikony mimiku (výraz obličeje) a tím vyjadřují city, pocity a nálady. Uvažujme tedy, zda se citoslovce tak trochu nevrací tam, odkud vzešla.

2.4 Závěr pojednání o interjekcích v českých mluvnicích

Tímto odstavcem se náš průzkum v oblasti mluvníc pomalu uzavírá. Definovali jsme citoslovce jako slovní druh vyjadřující emocionální či fyzické stavy mluvčího (příp. adresáta, či třetí osoby), nebo sloužící k navazování kontaktu, nebo napodobující zvuky či pojmenovávající pohyby. Zařadili jsme je mezi slovní druhy neohebné, s výjimkou některých kontaktních citoslovců, která se částečně ohýbat mohou. Ze syntaktického hlediska jsme konstatovali, že interjekce stojí buď zcela samostatně, nebo tvoří samostatnou výpověď (větný ekvivalent), nebo jsou součástí výpovědi jako expresivní modifikátor, a nebývají tedy větným členem, nicméně mohou se jím stát. Funkci větného členu mohou plnit zejména citoslovce dějová, v metajazykových větách pak může stát téměř jakékoliv citoslovce v pozici téměř jakéhokoliv větného členu. Za interjekce považujeme veškeré zapsané zvuky, v mluveném jazyce pak pouze zvuky artikulované. Dále bylo upozorněno na příznakovou fonologickou strukturu citoslovců, která naznačuje jejich expresivitu. Objevují se v nich neobvyklé fonémy a neobvyklé kombinace fonémů, mají tendenci k opakování slabik, některé interjekce mohou mít několik variant a ve víceslovných výrazech citoslovečných se někdy uplatňuje rýmování.

V části věnující se členění citoslovců jsme se snažili postihnout výhody i nevýhody současného „tradičního“ dělení, bylo navrženo i dělení „nové“ na citoslovce dějová, stavová a interakční. Připusťme však, že dosavadní dělení má jednu velkou výhodu – uživatelé jazyka jej mohou na základě příkladů, které znají, sami vyvodit. A to by nejspíš mělo být cílem každého členění a každé definice. Zdá se nám být nejpřirozenějším kritériem, aby rodilí mluvčí mohli být schopni alespoň částečně popis svého jazyka vymyslet a vyvodit jej z praxe, a nikoliv aby byli nuceni se všemu naučit. Přeci jen je to přirozený jazyk, který používáme my všichni, a někdy se stačí jen zamyslet, jak to děláme, když mluvíme, a co vlastně říkáme.

3. NA HRANICI SLOVNÍCH DRUHŮ

Již několikrát jsme se zmínili o jistých potížích spojených s hranicemi mezi jednotlivými slovními druhy. Ve výkladu o citoslovcích jsme hovořili o tom, že k citoslovcím přecházejí některé tvary sloves a substantiv. Jejich slovnědruhové zařazení je pak do značné míry závislé na kontextu. Na potíže jiného druhu jsme narazili při členění citoslovců, konkrétně v souvislosti s citoslovcem odpověďovými. Výrazy „ano“ a „ne“ bývají v mluvnicích standardně řazeny k částicím, zatímco jiná přitakávací slova jsou chápána jako citoslovce. Hranice mezi partikulemi a interjekcemi jsou však nejasné i v jiných případech. V této kapitole se budeme zabývat výrazy, které se ocitají na hranicích slovních druhů.

3.1 Interjekce sekundární, vzniklé z jiných slovních druhů

3.1.1 Citoslovce vzniklá ustrnutím slovesných tvarů

Nejčastěji se citoslovci stávají imperativy sloves (*hybaj, vid'te, počkej, podívej (se) aj.*), avšak mohou se jimi stát i tvary přechodníkové (*vida*) nebo infinitivní (*Počkat, něco vám řeknu.*). Taková slovesa ztrácejí svůj původní význam a „poklesají“ v platnost citoslovečnou, často s významem vybízacím nebo upozorňovacím.¹⁷

Právě tato skupina citoslovců si zachovává možnost částečného ohýbání. Objevují se u nich plurálové koncovky druhé (*nate, račte, vid'te, ...*) i první osoby (*heleďme, podívejme, ...*), mohou mít zvrtné „se“ (*podívej se, heleďme se*), dokonce mohou mít objekt (*hele ho, vida ji, tumáš (na) chleba*).

Některé vlastnosti sloves mají i primární citoslovce, například schopnost adverbálního doplnění (*hop dolů, hurá domů, ...*).¹⁸

Slovesa vzniklá ustrnutím sloves přecházejí výhradně k citoslovcům interakčním (kontaktoým). S touto funkcí souvisí i zachování si možnosti vyjadřovat kategorii osoby a čísla, neboť mluvčí má potřebu vyjádřit, ke kolika subjektům se obrací, jaký je jeho vztah k adresátovi (možnost vyjádření vykání) a zda se do skupiny adresátů sám počítá, či nikoliv.

¹⁷ Havránek, B., Jedlička, A.: *Česká mluvnice*. Praha: Státní pedagogické nakl., 1981. ISBN 14-556-81.

¹⁸ Nekula, M. a kol. autorů: *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN, 2003. ISBN 80-7106-134-4.

Identifikace ustrnulých slovesných tvarů jako citoslovcí nebývá zpravidla při znalosti kontextu problematická. Znalost kontextu je však nezbytná.

3.1.2 Citoslovce vzniklá ustrnutím substantiv

K citoslovcím přecházejí ustrnulé tvary substantiv v různých pádech. Mezi citoslovce řadíme některé původní nominativy substantiv (*běda, hrůza, sláva, hanba*), genitivы (*čerta, d'asa, u čerta, u všech všudy*), dativy (*kčertu*) a akuzativы (*čerta starého, šlaka, boha*). Tyto tvary přecházejí zpravidla do skupiny citoslovcí stavových (emocionálních).¹⁹

Nejčastěji však dochází k přechodu ustrnulých vokativů substantiv, a to zpravidla k citoslovcím interakčním (kontaktoým), ale i stavovým (emocionálním). Tyto výrazy postupně zcela ztrácejí významovou souvislost se základovým slovem a stávají se prostředkem ryze kontaktoým. Touto problematikou se podrobněji zabývá například M. Hrdlička v článku „Teta, kam jdete?“²⁰. Důvodem častého fungování vokativů jako citoslovcí je skutečnost, že tento pád plní od počátků dvě funkce – funkci kontaktoovou (oslovení) a hodnotící (*miláčku, nemehlo*). Vokativ má schopnost označovat adresáta projevu, obracet pozornost k mluvčímu nebo ke sdělovanému obsahu. Významová stránka tohoto pádu je tedy spatřována ve dvou složkách, v pojmenovací a upozorňovací. Je-li pojmenovací složka v komunikaci potlačena a do popředí se dostává element upozorňovací, stávají se vokativы citoslovcí. Takového původu jsou například interjekce *panebože, božínku, kristepane, panečku, člověče, vole...*, ale také *hrome atp.*

Tento citoslovečný prvek ovlivňuje v jistých případech i formální podobu vokativu. M. Hrdlička upozorňuje na to, že substantiva plnící funkce 5. pádu mohou projevovat sklon k ustrnování, což je typický rys právě pro výrazy přecházející k citoslovcím. Jako příklad můžeme uvést užívání ustrnulých tvarů nominativu ve funkci oslovení. V dnešní době se nominativ uplatňuje v pozici vokativu velmi často. Např.: *Novák, dostavte se k veliteli. Pane Bříza, máte na vrátnici návštěvu apod.* Některé výrazy se dokonce vyskytují výhradně v této podobě – např. *holka*. Distribuce těchto ustrnulých výrazů se pak značně přibližuje vokativům, které přešly k citoslovcím – *Holka, to ti byla krása. Holka (zlatá), jak tě to mohlo napadnout?*

Ani v případě určování citoslovcí tohoto typu se neobejdeme bez znalosti kontextu.

19 Nekula, M. a kol. autorů: *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN, 2003. ISBN 80-7106-134-4.

20 Hrdlička, M.: *Teta, kam jdete?* In *Češtinář 2002/2003*, č. 5, str. 122-123.

Hranice mezi vokativy a citoslovci vzniklými ustrnutím tohoto tvaru substantiv jsou však nejasné. S jistotou lze snad říci pouze to, že citoslovci se zpravidla nestávají vokativy vlastních jmen (tj. vokativy psané na začátku s velkým písmenem). Stane-li se tak, pak se v citoslovečné platnosti píšící výrazy na začátku s písmenem malým a často dochází v písemné podobě i k dalším změnám, kupříkladu ke sloučení několika slov v jedno (např. *Pane Bože X panebože*). Za zásadní vodítko při určování slovnědruhové platnosti považujeme fakt, že výrazy přecházející k citoslovcím ztrácejí svůj původní význam a nabývají ve výpovědi jiných funkcí, zpravidla kontakto- vých. Závislost určování výrazu na kontextu je opět značná.

3.1.3 Adverbia fungující v roli citoslovcí

Jako citoslovce fungují i různá adverbia, a to zpravidla v podobě povelů. Domníváme se, že citoslovečné užití adverbii lze často odlišit na základě písma či intonace. Pověly jsou v písmu zpravidla zakončeny vykřičníkem, v mluvené řeči jsou pak doprovázeny typickou intonací a dynamikou projevu. K této skupině řadíme citoslovce typu *pryč!*, *zpátky!*, *vpřed!*

3.2 Citoslovce a částice – hranice slovního druhu

V předchozí kapitole jsme se věnovali citoslovcím, která vznikla sekundárně z jiných slovních druhů. Potíže, které vyvstávají na hranici mezi citoslovci a částicemi, jsou však poněkud jiného charakteru. Abychom se mohli dotknout některých zajímavých otázek v souvislosti s touto problematikou, musíme se nejprve alespoň ve stručnosti podívat na částice jako samostatný slovní druh.

3.2.1 Partikule, jejich definice a členění

Definice částic v českých mluvnicích a příručkách je do značné míry nejednotná a nejasná. Příruční mluvnice češtiny a Encyklopedický slovník vymezují partikule negativně. Poněkud bezradnou situaci vystihuje Encyklopedický slovník, který u hesla „částice“ doslova uvádí: „Jeden ze slovních druhů; vymezován velmi různě. V zahraniční lingvistice se často za

partikule pokládají všechna nesklonná synsémantika, tj. také spojky a předložky, někdy též citoslovce, ale i některá adverbia. V české lingvistické tradici jsou částice „zbytkovým“ slovním druhem, který zahrnuje nesklonná synsémantika bez citoslovcí, předložek a spojek. České částice nejsou sourodým slovním druhem, spíše jde o souhrn několika svébytných skupin částic. Proto se při klasifikaci částic dospívá k různým třídám.²¹

Jiným způsobem se snaží částice definovat Mluvnice češtiny 2. Kromě zařazení partikulí mezi nezákladní slovní druhy o nich říká, že vyjadřují vztah mluvčího ke sdělované skutečnosti, k adresátovi sdělení, k obsahu či členění textu. Částice nejsou součástí základní větné struktury a neúčastní se na její stavbě ani jako pomocné prvky. Partikule jsou většinou slova expresivně zabarvená a jejich expresivita se pohybuje mezi krajními body emocionality a intelektuálnosti. Tato vlastnost se projevuje aktualizační funkcí částic. Aktualizací rozumíme každé subjektivní (z hlediska mluvčího motivované) zvýraznění jazykových prostředků v textu pomocí částic. Částice tedy vyjadřují změnu, posun, upozornění na některý jazykový prostředek v textu, a to na pozadí jeho obvyklosti, neutrálnosti bez užití částice. Takto vymezené částice lze identifikovat a dále klasifikovat pouze na základě znalosti kontextu, ve kterém daný výraz vystupuje. Relativně velká část partikulí je totiž homonymní s výrazy jiných slovních druhů, převážně se spojkami a příslovci, ale také s ohebnými slovními druhy a jejich tvary. Mimo to může také jedna a ta samá částice nabývat v různých kontextech různorodých významů.

Od citoslovcí se podle Mluvnice češtiny 2 liší částice především tím, že jsou zpravidla součástí výpovědi, zatímco interjekce vytváří výpovědi samostatné a intonačně oddělené. Jen okrajově mohou částice zastupovat celou výpověď a pak jsou rovněž intonačně odděleny (např. *ano, ne*).

Stejně jako citoslovce jsou částice slovní druh neohebný a výrazy tohoto druhu nejsou větnými členy. Významově jsou částice citoslovcím poměrně blízké a hlavní rozlišovací kritérium, tj. zda jsou výrazy součástí výpovědi, či nikoliv, není, jak si později ukážeme, zcela jednoznačné.

Také členění částic může být značně různé. Příruční mluvnice češtiny dělí částice podle funkce, kterou zastávají ve výpovědi, s přihlédnutím k jejich syntaktickému chování a zvukovým vlastnostem. Na základě tohoto kritéria vyděluje následující skupiny:

21 Karlík, P. a kol.: *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2002. Str. 62. ISBN 80-7106-484-X.
Poznámka autora: zkratky přepisujeme na plné znění.

1. Částice modální, které udávají stupeň pravděpodobnosti výpovědi. (*Asi není doma.*)
2. Částice intenzifikační, které specifikují intenzitu vlastnosti, která je vyjádřena adverbii, adjektivy, případně slovesy. (*Je na tebe moc starý.*)
3. Částice vytykáací, které vytykají jistý člen výpovědi. (*Dnes jsem z toho obzvlášť unavený.*)
4. Částice modifikační jsou výrazy signalizující funkci výpovědi v interakci s jinými výrazovými prostředky a s ohledem na kontext. Jsou typické pro mluvený jazyk a primárně náležejí k jiným slovním druhům nebo k jiným typům částic. (To jsou *ale vousy!*)
5. Částice odpověďové jsou výrazy, jimiž lze kladně nebo záporně odpovědět na zjišťovací otázky (*ano, ne*).
6. Částice negační jsou výrazy *ne* a *nikoliv*, které se užívají pro negaci pouze některé části věty. (*Zaujalo ji nikoliv jeho postavení, ale jeho šarm.*)
7. Částice přací se podílejí na vyjádření přání a stojí zpravidla na začátku věty. (*Kéž by přišel.*)
8. Větná adverbia jsou heterogenní skupina příslovcí a částic. Výrazy patřící do této kategorie mohou být intonačně začleněny do věty, ale mohou stát také mimo ni. Od běžných adverbií se liší tím, že neurčují pouze sloveso, ale jsou komentářem k celé větě. Na rozdíl od příslovcí se na ně nelze ptát a nelze je negovat. (*Bohužel se ještě nevyjádřila. Ale i: Bohužel, ještě se nevyjádřila.*)

Mluvnice češtiny 2 dělí částice na základě funkčně-sémantických distinktivních rysů, kterými jsou apelovost, hodnocení, emocionalita a strukturace textu. Dospívá tak k následujícímu členění.

1. Částice apelové, vyjadřující vztah mluvčího k adresátovi i ke sdělované skutečnosti. K této skupině řadí mluvnice podtypy tázací (*Jestlipak sis to už přečetl?*), žádací (*Ať mi přinese svačinu!*), přací (*Už aby ta zima skončila.*), přesvědčovací (*Včerejší sestava byla opravdu optimální.*), ujišťovací (*To jistě nebude na závadu.*), odporovací (*Náhodou to mám dobře.*), vyhrožovací (*Však se uvidí, kdo je lepší!*) a částice vyjadřující výtku (*Že na sebe trochu nedbáte!*).
2. Částice hodnotící, vyjadřující vztah mluvčího k obsahu textu nebo jeho části. K této skupině se řadí podtypy modalitní (*Nejspíš tam půjdu. Nutně se musíme sejít.*),

srovnávací (Dělá to *takřikajíc* levou rukou.), rektifikačně odkazující (*tedy, tudíž*), předpokladově hodnotící (*Očividně* se mu nedaří.), měrově hodnotící (Bylo nás tam *jen* pět.), zdůrazňovací (Patří k našim nejlepším obráncům *vůbec*.) a vytýkavě zdůrazňovací (To je záležitostí *čistě* vaší rodiny.).

3. Částice emocionální, vyjadřující citový vztah mluvčího k obsahu textu nebo jeho části, se dále dělí na částice vyjadřující překvapení (*vždyť*), podiv (*ale, dokonce, kupodivu, ...*), politování (*bohužel, naneštěstí, ...*), uspokojení (*aby, ale, konečně*), lhostejnost (*at', beztak, stejně, ...*) nebo obavy (*aby, chraňbůh, ...*). Čistě emocionálních částic je jen omezený počet (*bohudíky, díkybohu, naštěstí, zaplat' pánbůh, bohužel, naneštěstí, žel bohu, nedej bože* aj.), většina z nich je obohacena o některý z dalších rysů (apel, hodnocení).
4. Částice strukturující text, vyjadřující vztah mluvčího ke členění textu nebo jeho části. Do této kategorie patří částice signalizující začátek textu (*No, nic ve zlém.*), lineárně strukturující text (výčtově (*dále, potom, pak, za prvé, za druhé, ...*) nebo odkazově členící (*prostě, přesněji, případně, respektive, ...*)), a dále částice implikativně členící text (vytčením do protikladu (*vedle-i*) nebo implikující výběr výrazů stejného řádu (*dejme tomu, například, řekněme, ...*)).

3.2.2 Některé problematické momenty na hranici mezi částicemi a citoslovci

Obě výše zmíněná pojetí mají své výhody a nevýhody, avšak není našim cílem se k definici či členění částic nějakým způsobem vyjadřovat či je hodnotit, ale postihnout některé zajímavé momenty a styčné body mezi částicemi a citoslovci. Touto problematikou se zabýval například M. Vondráček ve svém článku „Citoslovce a částice – hranice slovního druhu“²² a my z tohoto textu při dalším pojednávání vycházíme.

3.2.2.1 Odpověďové výrazy *ano, ne* a jejich sémantické ekvivalenty

O této skupině výrazů jsme se již zmínili v kapitole 2.2 při úvahách o členění citoslovců.

22 Vondráček, M.: *Citoslovce a částice – hranice slovního druhu* in Naše řeč, 1998. Str. 29-37.

Česká mluvnice řadí výrazy *ano, ba, dobrá* k příslovcím přitakacím a slova *ne, ni, nikoli* k příslovcím záporovým. O obou skupinách společně ještě se skupinou příslovci modálních (*asi, snad, prý*) pak konstatuje, že by bylo možné považovat je za částice.

V. Šmilauer řadí výrazy *ano, ovšem, zajisté* a *ne, nikoliv* k částicím majícím platnost větnou. Ani v jedné příručce se pak tyto výrazy nevyskytují v pojednáních o citoslovcích, která jsou však v obou mluvnících velmi stručná.

Mluvnice češtiny 2 řadí výrazy *ano* a *ne* a jejich významové ekvivalenty k částicím modalitním jistotním. První výraz patří do podskupiny vyjadřující modalitu „je jisté, že výpověď nebo její část platí“ – *ano, bezesporu, bezpochyby, beztak, beztoho, dobře, jistě, dozajista, nepochybně, očividně, ovšem, pravda, rozhodně, určitě, zajisté, zjevně, ...,* druhá pak do podskupiny s protikladným významem „je jisté, že výpověď nebo její část neplatí“ – *bodejť, chraňbůh, kdepak, ne, nic, nikoliv* aj. Výrazy *ano, ne* a jejich významové ekvivalenty s větotvornou funkcí jsou přitom považovány za jevy okrajové a specifické. Sémantické a funkčně ekvivalentní výrazy však můžeme najít v mluvnici i mezi citoslovci odpověďovými (*Ba jo, není to jenom tak lehká věc. No jéje, dědo.*).

Příruční mluvnice češtiny vyděluje odpověďové částice jako zvláštní typ. Vedle spisovného *ano* by do této skupiny pravděpodobně patřily i hovorové varianty *jo, no* nebo regionální *no ba, baže*. Reagovat na zjišťovací otázky mohou však i částice modální nebo spojení modálních a odpověďových částic. Za přitakací prostředky řazené mezi částice jsou považovány i kontaktné výrazy *m-m, hm-m, no, ale jo, no jo*. Za blízké odpověďovým částicím pak autoři považují reakce na poděkování, nabídku či pochvalu ztvárněné obraty *prosím, není zač, děkuji/díky/dík*. Výrazy popírající pouze část výpovědi (*ne, nikoliv*) jsou řazeny do kategorie nazvané částice negační. Netradičně mluvnice uvádí, že jako částici je možné vnímat i prefix *ne-*, avšak toto tvrzení považuje M. Vondráček za nepřijatelné.

Osobně vnímáme tento problém v souladu s našimi úvahami v kapitole 2.2. Domníváme se, že by bylo možné považovat odpověďové výrazy *ano, ne* za citoslovce, stejně jako jejich hovorové významové ekvivalenty. Z hlediska sémantiky vnímáme jako možné přiřadit tyto výrazy k oběma zmiňovaným slovním druhům, argumentem pro zařazení k citoslovcím je nám především schopnost těchto výrazů tvořit samostatnou výpověď. Z podobných důvodů bychom uvažovali o přeřazení výrazů reagujících na poděkování, nabídku atp. Máme na mysli především výrazy *prosím, není zač*. Hranice mezi slovesem a citoslovcem v případě slova *děkuji* není zcela ostrá a posouzení tohoto výrazu by bylo značně

závislé na kontextu a konkrétní mluvní situaci.

3.2.2.2 Částice signalizující začátek textu

Tuto skupinu částic demonstrují autoři Mluvnice češtiny 2 na následujících příkladech: „*A* teď zdrhat,“ řekl po česku Giovannimu. *Inu*, řekne vám znalec, je to zkratka patent. „*No*, nic ve zlém, nic ve zlém,“ řekl spěšně. „*Nu*, co dělat,“ řekl Petr s úsměvem. *Nuže*, až bude dům hotov a sejmuto lešení, snad půjdeme podle něho... *Ono* není radno spěchat.

V souladu s M. Vondráčkem považujeme výrazy vyvolávající potřebu intonačního či interpunkčního oddělení za citoslovce. Z uvedených příkladů by se jednalo o výrazy oddělené v psané podobě čárkou (*no*, *nu*, *nuže*, *inu*). Funkce částic signalizujících začátek textu a citoslovcí užívaných v různých funkcích kontakto- vých vnímáme jako téměř totožné. Nelze však opomenout fakt, že mnohdy jsou tato slova užívána z důvodu potřeby mluvčího „nějak začít“. Z tohoto pohledu by pak bylo možné je považovat za slova vycpávková (společně s v tomto smyslu užívanými výrazy *vlastně*, *prostě* a jinými). Tato slova „bez funkce“, vyjadřující snad pouze určité potřeby mluvčího (získat čas, vyrovnat se se zátěžovou situací), vnímáme z hlediska významového spíše jako citoslovce. Výrazy *vlastně*, *prostě* a podobné však na rozdíl od výrazů typu *no*, *nu*, *inu* postrádají schopnost tvořit samostatné výpovědi. Proto by první zmiňovaná skupina měla zůstat hodnocena jako částice, zatímco výrazy patřící do skupiny druhé by mohly být považovány za citoslovce. Uvedená citoslovce by bylo možné vnímat pravděpodobně jako stavová, případně by bylo třeba zavést zcela nový typ.

3.2.2.3 Emocionální výrazy *ó*, *ach*, *bože*, *běda*, *bohužel*, *žel* a jejich ekvivalenty

Česká mluvnice uvádí výrazy *ach*, *ó*, *br*, *pst* jako typické příklady citoslovcí vyjadřujících nálady, city a vůli mluvčího. Pokud se citoslovce stávají součástí zvolání a jsou spojeny s vokativem jmen, imperativem sloves nebo zvolací částicí, pak se neoddělují intonačně ani interpunkčně. Například: *Ach* táto, tatíčku! *Nu* pojď. *No* tak dobrá. *Ó* kéž je to pravda. V kapitole věnované částicím je však výraz *ach* uvedený v příkladě „*Ach* otče!“ považován za částici, vzniklou z výrazů jindy citoslovečných.

Mluvnice češtiny 2 si vybírá pro demonstraci jednotlivých typů jednoznačné příklady.

Uváděná citoslovce jsou důsledně vydělována z věty pomocí interpunkce. Na zajímavý moment poukazuje M. Vondráček, když klade otázku, zda jsou výrazy typu „a hrome“, „ahergot“ víceslovnými citoslovečnými výrazy, nebo zda se jedná o spojení částice strukturující text a citoslovce. Osobně se přikláníme k druhé možnosti. Jednak proto, že „a“ vnímáme jako částici signalizující začátek textu (respektive výpovědi), jednak proto, že se domníváme, že spojky se citoslovci příliš často nestávají. Částici či spojku „a“ a různě psaná citoslovce „á“, „aaa“ považujeme za výrazy rozdílné. Další otázky vyvstávají v souvislosti s částicemi emocionálními. Domníváme se, že sémanticky se tento druh překrývá s emocionálními citoslovci. Výrazy *bohudíky*, *naštěstí*, *zaplat' pánbůh*, *bohužel*, *žel* aj. řadí mluvnické právě mezi částice emocionální. Nemohla a neměla by však tato málo početná skupina „čistě“ emocionálních částic být řazena k citoslovcím?

Příruční mluvnické češtiny ve skupině subjektivních citoslovcí pocitových uvádí jako příklad mj. výrazy vyjadřující smutek a zoufalství: *ó běda*, *žel*. Významově ekvivalentní „bohužel“ je však řazeno k částicím, respektive větným adverbium. Zda autoři považují tento výraz za částici, či adverbium, není zcela jasné, avšak zdůrazňují, že větná adverbia typu *bohužel* a *naštěstí* signalizují emocionální postoj mluvčího k obsahu výpovědi. M. Vondráček v souvislosti s výrazem „bohužel“ nesouhlasí především s tím, že jsou na stejnou úroveň postaveny dva možné zápisy „*Bohužel*, ještě se nevyjádřila“ a „*Bohužel* se ještě nevyjádřila.“, a že v obou je daný výraz hodnocen jako částice.

Slovník spisovného jazyka českého považuje výrazy „bohužel“, „bohudík“ za příslovce, výrazy „o/ó/oó“ jsou popsány jako citoslovce nebo částice. Slovník spisovné češtiny uvádí výrazy *bohužel*, *bohudík* jako modální částice, výrazy *o*, *ó* jako částice i citoslovce. Jako příklad částice pocitové uvádí spojení „*o ne*, nechci“, jako příklad citoslovce pak výpovědi „*Ó*, to je překvapení!“, „*Ó* to bolí!“. M. Vondráček ve svém článku uvádí, že jeho pojetí koresponduje s pojetím ve Slovníku spisovné češtiny, přičemž druhý z příkladů, který je uvedený u výrazu v platnosti citoslovce, hodnotí jako složený citoslovečný výraz – pokud by bylo „to“ pocitováno jako zájmeno a „bolí“ jako sloveso, pak by „ó“ integrované do výpovědi bylo autorem hodnoceno jako zdůrazňovací částice.

Osobně se s tímto názorem neztotožňujeme. Vzhledem k našemu názoru, že odpověďové výrazy „ano“ a „ne“ mohou být považovány za citoslovce, bychom spojení „o ne“ v příkladě „*o ne*, nechci“ nepřisuzovali platnost částice, nýbrž citoslovce (pravděpodobně dvou samostatných citoslovcí). V příkladech demonstrujících „ó“ v platnosti citoslovečné pak upřímně nerozumíme, proč je v prvním příkladě „ó“ odděleno čárkou a

v druhém nikoliv, zvláště proto, že vnímáme oba příklady jako věty velmi podobného typu. Jsme ochotni spíše spekulovat o tiskové chybě než připustit, že by celý výraz „ó to bolí“ byl citoslovce. Za citoslovce považujeme pouze „ó“ a oddělili bychom ho čárkou.

M. Vondráček se dále v textu zabývá nejasností hranic mezi částicemi a příslovci. Vnímáme tento předěl jako ještě mnohem problematičtější, než je tomu v případě hranice mezi citoslovci a částicemi, ale vzhledem k našemu tématu poznámky o této problematice opomíjíme.

3.2.2.4 Řešení M. Vondráčka

M. Vondráček konstatuje, že existuje řada slov, která jsou schopna plnit funkci citoslovcí i částic, avšak tvrdí, že každý ze slovních druhů slouží k vyjadřování vysoce specifických významů, a proto lze jednotlivé druhy (v našem případě citoslovce a částice) spolehlivě odlišit.

Za nejdůležitější vlastnost interjekcí sloužící k jejich odlišení od partikulí považuje autor jejich schopnost tvořit samostatné výpovědi, tzv. větné ekvivalenty. Citoslovce jsou formálně samostatná a plně sdělná. Přestanou-li se citoslovečné výrazy pociťovat jako samostatné, stávají se údajně částicemi a mění se typ jejich významu. Sám autor však připouští, že u částic nepřítomnost schopnosti tvořit samostatné výpovědi není jednoznačným kritériem. Obvykle se s různou mírou explicitnosti připouští tato vlastnost u částic jako možnost. Základním znakem partikulí je plnění funkce výpovědních modifikátorů. Rozeznat částici od citoslovce tedy znamená uvědomit si výpovědní hodnotu sledovaného lexému. Zatímco význam částic se realizuje až prostřednictvím věty nebo textu, citoslovce jsou plně sdělná sama o sobě.

V dalším odstavci autor říká: „Navrhujeme-li jako jednoznačný delimitační znak citoslovcí a částic platnost/neplatnost větného ekvivalentu, nemáme na mysli prosté intonační nebo interpunkční oddělování; částice může být takto vyčleněna např. při dodatečném přiřazení k výpovědi, tj. při regresivní modifikaci (Zítřejší přijedu, *možná*.)“²³ Dozvídáme se tedy, co autor na mysli nemá, ale co přesně na mysli má, není z textu zřejmé. Domníváme se, že autor považuje za základní delimitační znak jednak platnost/neplatnost větného ekvivalentu (částice se jako samostatné výpovědi objevují okrajově), jednak významovou

23 Vondráček, M.: *Citoslovce a částice – hranice slovního druhu* in Naše řeč, 1998. Str. 35.

samostatnost/nesamostatnost. V souvislosti s druhou zmiňovanou vlastností upozorňuje autor na zajímavý rys citoslovcí postižený v mluvnici Čeština – řeč a jazyk. Autoři mluvnice si totiž povšimli, že významová sdělnost citoslovcí je značně závislá na kontextu, a proto často dochází ke kombinování citoslovečné výpovědi s interpretační výpovědí disponující klasickou větnou strukturou – *Brr*, je mi zima. Dochází tedy k jakémusi významovému „zdvojení“.

Dále se již autor vyjadřuje konkrétně k výše zmiňovaným problematickým momentům, a to následovně:

Ve výpovědi „*Bohužel*, ještě se nevyjádřila.“ (PMČ), je výraz „bohužel“ citoslovcem, protože je kondenzovaným, implicitním a na presupozici vázaným ekvivalentem následující věty. Tímto výrazem lze odpovědět i na případné otázky. Například: No a co? Vyjádřila se? - *Ne./ Bohužel./Ne*, ještě se nevyjádřila./ *Bohužel*, ještě se nevyjádřila. Prostý zápor „ne“ je ve výrazu „bohužel“ rozšířen o emocionální příznak, vyjádřitelný spojením „bohužel ne“, v němž má první člen platnost částice, druhý pak citoslovce. Citoslovce je touto částicí modifikováno (*Ne*, a je mi líto, že ne.). Protože zápor je explicitně vyjádřen v následující výpovědi, může dojít k redukci výrazu „bohužel ne“ na pouhé „bohužel“, které přebírá slovnědruhovou platnost elidovaného „ne“, a stává se tedy citoslovcem. Autor zde v souladu s našim názorem považuje veškeré odpověďové výrazy s funkcí větných ekvivalentů za citoslovce. Ve výpovědi „*Bohužel* se ještě nevyjádřila.“ je výraz „bohužel“ považován za částici vyjadřující vztah mluvčího k obsahu výpovědi, eventuálně k adresátovi. Také my cítíme jistý „významový“, spíše jen „odstínový“ rozdíl ve významu mezi oběma užitími, který se odráží právě i v zapojení výrazu do věty, a proto s autorem ve slovnědruhovém hodnocení obou užití v zásadě souhlasíme.

Výraz „panečku“ není ve výpovědi „To byl *panečku* fór!“ při této formě zápisu citoslovcem, nýbrž částicí, analogicky k příkladu „To byl *ale* fór!“. Citoslovce je potenciálně samostatné a větotvorné: *Panečku*, to byl fór! Ti mají, *panečku*, za ušima. V tomto případě názor autora plně nesdílíme. Významový rozdíl zde nepociťujeme, výraz *panečku* považujeme za typické citoslovce plnící funkci kontaktovou a je podle našeho mínění možné zapsat větu také „To byl, *panečku*, fór!“. Pokud správně rozumíme autorovu pojetí, v tomto případě by výraz citoslovcem byl. Prosté oddělení/neoddělení výrazu čárkami nepovažujeme za dostatečné kritérium k rozlišování mezi slovními druhy.

Výpověď „*Ach* otče!“ je spojením částice a vokativu substantiva. Částice „ach“ zde údajně neznamena povzdech, tento význam má až celé spojení, ale pouze emocionálně modifikuje vokativní větu. V případě výpovědi „*Ach* táto, tatíčku.“ je *ach* Mluvnici češtiny 2

hodnoceno jako citoslovce, avšak M. Vondráček jej řadí opět k částicím. Citoslovcem by se výraz stal při zápisu „*Ach*, táto, tatíčku.“ nebo pokud by byl chápán jako složený citoslovečný výraz „ach táto“ (podobně jako „ach bože“). Stejně jako v předchozím případě se přikláníme k názoru, že výraz *ach* je ve všech uvedených příkladech citoslovcem. Zásadně nesouhlasíme s tím, aby bylo považováno za citoslovce spojení „ach táto“, neboť substantivum „táto“ si zde s jistotou zachovává svůj původní význam a není žádný důvod jej považovat za citoslovce, na rozdíl od spojení „ach bože“, kde slovo „bože“ ztrácí nebo již ztratilo vztah ke svému původnímu významu a je chápáno jako projev emocionality. I v druhém případě bychom navíc hodnotili spojení spíše jako dvě samostatná citoslovce.

V závěru článku se dozvídáme, že za hlavní kritérium rozlišení mezi částicemi a citoslovci autor považuje platnost/neplatnost lexému jako větného ekvivalentu. V mluveném projevu pak citoslovce od částic odlišuje intonace, důraz a užití pauz. Osobně považujeme tuto vlastnost citoslovců za důležitou, nikoliv však samospásnou. Citoslovce se v textu často čárkami oddělují, není to však nezbytné (viz kapitola 2.3), nemluvě o situacích, kdy se citoslovce uplatňují jako větné členy.

3.2.2.5 Na hranici mezi částicemi a citoslovci

V zásadě souhlasíme s názorem, že citoslovce od částic odlišuje jejich schopnost být sama o sobě plně sdělná a vytvářet větné ekvivalenty. Přitom máme tendenci postavit první zmiňované kritérium výše než druhé. Za těchto předpokladů jsme nakloněni považovat skupinu částic označených v Mluvnici češtiny 2 jako „čistě emocionální“ (*bohužel, bohudíky, naštěstí, zaplat' pánbůh, ...*) za citoslovce. Samy o sobě jsou výrazy plně sdělné a mají schopnost vytvářet samostatné výpovědi. Sekundárně se pak pravděpodobně mohou stát částicemi.

Jsme si však vědomi, že na základě těchto obecných charakteristik stále nelze některá slova jednoznačně přisoudit k tomu či onomu druhu. Každý konkrétní případ je třeba posoudit zvlášť, s ohledem na kontext, mnohdy širší, než je pouhá jedna výpověď či věta. Jsme rovněž přesvědčeni, že stejný výraz užitý ve stejné výpovědi může být uživateli jazyka hodnocen různě. Pro zařazení k oběma slovním druhům i proti němu bude možné nalézt argumenty. Domníváme se, že rozhodující je, s jakým záměrem užil výrazu mluvčí. Ovšem jsme si vědomi, že záměr mluvčího se nemusí vždy shodovat s interpretací posluchače. Tímto

„filozofování“ chceme pouze říci, že ačkoliv nám výše zmíněná kritéria mohou v některých případech pomoci, v jiných nám pravděpodobně nebudou mnoho platná. Není však podle našeho názoru nezbytně nutné jednoznačně rozhodnout, o který slovní druh se v případě daného výrazu jedná. Důležité je, aby uživatelé jazyka identifikovali, proč byl výraz použit a co chtěl sdělit. Vlastní přiřazení ke slovnímu druhu a potřebná argumentace necht' je pak ponechána na každém jedinci.

4. INTERJEKCE V NĚKTERÝCH ČESKÝCH SLOVNÍCÍCH

Citoslovce jsou v rámci české soustavy slovních druhů druhem velmi specifickým, což vede k relativně těžké uchopitelnosti tohoto druhu i z hlediska lexikografického. Podívejme se, jak se s touto problematikou vypořádaly některé české slovníky, zvláště Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost.

4.1 Interjekce ve Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost

Z celkového množství 45 366 hesel (62 872 významů), obsažených v tomto slovníku, je více než 150 hesel označených jako citoslovce (včetně významů uvedených v rámci jiného hesla). Tento počet se zdá být poměrně malý. Zajímavější než počet citoslovcí je však jejich výběr. Podle jakého klíče byly interjekce do slovníku vybírány?

4.1.1 Kritérium výběru

Pro potřeby slovníku tohoto typu je pravděpodobně nejvhodnější volit jako základní kritérium výběru frekvenci výskytu. Důležité je však i to, z jakých materiálů je excerповáno.

Citoslovce vyskytující se v beletristických, publicistických či odborných textech, které byly k excerpci pravděpodobně využívány, by k nejčastějším mnohdy nebylo možné zařadit. V publicistice se s citoslovcí setkáme jen zřídka, v odborné literatuře vůbec a ve velké míře je nenalezneme ani v beletrii pro dospělé. Častěji se s nimi můžeme setkat v lidových útvarech, asi nejčastěji v knížkách pro děti. Zdaleka nejvíce jsou však citoslovce pravděpodobně používána v řeči mluvené, zvláště pak při kontaktu s dětmi.

V předmluvě se autoři slovníku o zdrojových datech nijak konkrétně nerozepisují, nevíme tedy, z jakých textů bylo čerpáno a v jaké míře, ale předpokládáme, že lidová tvorba či tvorba pro děti v centru zájmu při sbírání heslových slov do slovníku nestojí. Domníváme se tedy, že přehled citoslovcí není příliš reprezentativní. Texty, ze kterých je excerповáno, nejsou z hlediska tohoto slovního druhu zvoleny „vhodně“, případně není vhodné kritérium výběru. Z těchto důvodů se do slovníku dostala taková citoslovce jako *adié*, *aleluja*, *hosana*

nebo *živio*, která by sice bylo možné chápat jako citoslovce „kulturní“, tj. citoslovce „vyšších“ stylů, avšak rozhodně nepatří mezi citoslovce nejfrekventovanější, a to ani v textech psaných, natož pak v běžné komunikaci nebo v běžném lidském povědomí. Ve slovníku naopak nenalezneme citoslovce jako *žbluňk* (jen *žbluňkat*, *žbluňkavý*), *lup*, *houpy*, *mé* (zvuk vydávaný ovci – *bé* – se zde však vyskytuje), *prsk* nebo *puťa puťa*. Připusťme si však již nyní jisté pochybnosti ohledně toho, zda je vůbec možné nalézt „vhodný“ soubor zdrojových dat a zvolit „vhodné“ kritérium výběru.

4.1.2 Sekundární citoslovce a citoslovce na hranici slovních druhů

Nemalé potíže způsobují slovníkovému zpracování prostupné hranice mezi interjekcemi a ostatními slovními druhy. Již víme, že citoslovci se v určitém kontextu mohou stávat i slova mající běžně jinou slovnědruhovou příslušnost. Slovník spisovné češtiny možnost užití jiného slovního druhu v citoslovečně platnosti spíše nezachycuje. Zmínky nalezneme pouze u některých hesel. Tato jsou pak řešena různě a výsledkem nebývá heslo přehledné a jasné. Rozdíly mezi slovnědruhovými homonymy jsou vyznačeny v rámci jednoho hesla pomocí symbolu čtverečku. V rámci typicky substantivního hesla tedy můžeme nalézt i citoslovce, jehož souvislost s heslovým slovem již nepocitujeme, a které bychom pod daným substantivem ani nehledali. Tak se například ocitá pod heslem „čert“ také citoslovce „kčertu“, v hesle „pán“ citoslovce „páni“ nebo pod substantivem „čáry“ citoslovce „čáry máry“. Jiná, obdobná citoslovce bychom však v očekávaných heslech hledali marně. Jako samostatné heslo je uvedeno citoslovce „pane(čku)“ nebo „proboha“.

Jiné slovní druhy se často stávají citoslovci, vyjadřují-li kletbu, nadávku, povel či rozkaz. Slovník se ne příliš úspěšně potýká především s povely. Výrazy „pozor“ nebo „rozchod“ jsou ve slovníku uvedeny pouze jako substantiva. Jeden z posledních uvedených významů pak bývá označen jako „povel k...“. O změně slovního druhu se zde však nemluví. Obecně nelze říci, proč o některých citoslovečných užitích jiných slovních druhů ve slovníku zmínky najdeme a o jiných nikoliv. Poznámky jsou nesystémové a nalezneme je spíše výjimečně.

Nejasnosti na hranici mezi citoslovci a částicemi jsou ve slovníku pravděpodobně záměrně redukovány. Problematické výrazy, jakými jsou například *ano*, *jo*, *ba jo*, *no*, řadí Slovník spisovné češtiny důsledně k částicím, stejně jako stejnou funkci plnící *hm*.

4.1.3 Závislost interjekcí na kontextu

Další specifickou vlastností interjekcí, způsobující nesnáze, je značná závislost významu na kontextu. Každé citoslovce může v různých kontextech nabývat rozličných, někdy i protikladných významů. Interjekcí, které by bylo možné opatřit jednoduchou a přesnou významovou definicí, není mnoho. Právě tato vlastnost se, podle našeho názoru, stává jednou z největších překážek smysluplného zpracování citoslovcí v jakémkoliv slovníku. Významová definice je předem odsouzena k neúplnosti, „výběrovosti“, „náhodnosti“. Ve Slovníku spisovné češtiny je význam často definován zlomkovitě, kolikrát chybí i význam, který bychom považovali za základní, někdy jsou významy zvláště propojeny. Například u citoslovce „flák“ nalezneme jen poznámku *bác*. Osobně však výrazy jako synonymní nevnímáme, rozhodně ne zcela. Heslo *br(r)* je opatřeno následující definicí a příkladem: vyjadřuje nelibost, odpor; *br*, to je zima. Postrádáme zde postižení dvou základních významů, totiž že toto citoslovce vyjadřuje jednak tělesný pocit a jednak pocit psychický. Definice směřuje spíše k významu „psychický pocit“, kdežto příklad k významu druhému. Velmi často se setkáváme s neuzavřenou definicí (je zakončena zkratkou „aj.“) nebo dokonce s definicí typu: „vyjadřuje různé pocity, například...“. Zdá se téměř nemožné zachytit stručně a jasně význam jednotlivých interjekcí. Kromě vysvětlení, co vše může dané citoslovce vyjadřovat, by navíc bylo potřeba doplnit či doložit dané významy množstvím příkladů. Takové zpracování by však vyžadovalo mnohem více prostoru, než může slovník poskytnout, a v podstatě by takový přístup odporoval smyslu a zásadám zpracování slovníkových příruček.

4.1.4 Variantnost formální stránky interjekcí

Jisté nedostatky ve zpracování hesla mohou být také důsledkem značné variantnosti ve formální stránce interjekcí. Pokud by se autoři slovníku rozhodli vyjmenovávat možné formální varianty citoslovcí, byli by pravděpodobně předem odsouzeni k neúspěchu. Některá citoslovce mají variant zapsání nepřeborné množství, z nichž některé se užívají častěji než jiné. Výčet variant by byl vždy neúplný, nepřesný a v podstatě nic neříkající. Pokud však

vyjmenování alespoň některých variant chybí, není postižena zásadní vlastnost daného slovního druhu. Pokud se varianty objevují na počátku slova, vznikají navíc potíže s abecedním zařazením. Z tohoto „boje“ nelze vyjít vítězně.

Ve Slovníku spisovné češtiny jsou někdy varianty zmíněny, jindy nikoliv, někdy jsou uváděny i varianty nepravděpodobné (viz níže). Ovlivňuje-li variantnost řazení hesel, například *hije*, *hyje*, *vije*, většinou nalezneme citoslovce pod všemi možnými písmeny a pod jedním z nich poté odkaz na druhé.

4.1.5 Další nedostatky formálního rázu

Ve Slovníku se dále objevuje několik nedostatků formálního rázu. Někdy nejsou hesla důsledně abecedně seřazena, například *ach*, *ah* je zařazeno podle *ach*, obdobné *eh*, *ech* je však zařazeno „správně“. Důvodem je pravděpodobně frekvence užívaných podob, přesto bychom volili řazení „opravdu“ abecední.

Zcela výjimečné nejsou ani nedostatky a nedůslednost v grafickém zpracování hesla. Například v hesle „*bé*“ postrádáme očíslování dvou očividně rozdílných významů – 1. bečení ovce, 2. pláč dítěte.

Zaznamenávání písemných variant je značně libovolné. Někdy nejsou varianty zmíněny vůbec, a pokud zachyceny jsou, můžeme se setkat s různými způsoby zaznamenání variant, například *br(r)*, ale *cr*, ale *fr*, *fr*. Některé uvedené varianty se zdají být značně nepravděpodobné, například *cin(k)*, *kuň(k)*. Opravdu existují tato citoslovce i bez „k“?

Za nevhodné považujeme rozdělování složených citoslovečných výrazů na dvě části, například *čáry máry* nebo *tik tak* nalezneme ve slovníku pod oběma slovy, přestože se samostatně tato citoslovce nevyskytují. Pomíjíme nyní zařazení citoslovečného spojení *čáry máry* pod substantivum *čáry*, ale existence samostatného hesla *máry* opatřeného odkazem „viz *čáry*“ nám přijde opravdu podivná.

Řazení významů ve výkladové části někdy není úplně vhodně zvoleno s ohledem na uváděné příklady. Jako příklad uvádíme zpracování hesla „bože“: vyj. podiv, překvapení, stesk, bolest: *Bože*, to je krása! Domníváme se, že uživatel jazyka očekává, že po dvojtečce bude následovat příklad, v němž bude „bože“ vyjadřovat bolest, ale není tomu tak. Reflektujeme však, že je dodržena korespondence mezi pořadím uváděných významů a pořadím příkladů, což lze v dané situaci považovat za kritérium systematictější.

Dalším zajímavým faktem je, že u citoslovcí není uváděn druh, zatímco například u částic jej nalezneme, přestože členění částic nepovažujeme za tak ustálené, jako je členění citoslovcí. Tato skutečnost pravděpodobně souvisí se schopností citoslovcí nabývat v různých kontextech nejrůznějších významů, domníváme se však, že málokdy má změna odstínu významu vliv na zařazení citoslovce k jednomu ze základních druhů. Například citoslovce *ach* vyjadřuje ve spojení „*ach*, to je krása“ libost, zatímco ve spojení „*ach*, to bolí“ bolest, ale ať vyjadřuje kterýkoliv z možných významů, zůstává citoslovcem stavovým (emocionálním).

4.2 Několik poznámek ke zpracování citoslovcí ve Slovníku spisovného jazyka českého

Ve Slovníku spisovného jazyka českého nalezneme citoslovcí mnohem více, což vzhledem k celkovému rozsahu Slovníku není nijak zvláštní. Ukazuje se tedy, že v okamžiku, kdy je potřeba počet hesel omezit (SSČ²⁴), dotkne se redukce citoslovcí velmi významně.

Snad veškerá citoslovce, která jsme ve Slovníku spisovné češtiny postrádali, zde nalezneme a ještě mnohá další (*mrk*, *škyt*, *škub*, *vrz*), někdy i poněkud kuriózní (*n*, *nnn*). I v tomto slovníku se však projevuje „nemožnost“ zaznamenat všechna, byť i jen často používaná citoslovce. Nalezneme tu například *prask*, ale *skříp* nikoliv.

Potíže s citoslovcí vzniklými z jiných slovních druhů řeší SSJČ²⁵ do jisté míry podobně jako SSČ. V námi zmiňovaných příkladech se liší pouze v citoslovcí „čáry“, které je uvedeno jako samostatné heslo, substantivum je uvedeno v singuláru (*čár*).

V přístupu k „odpověďovým“ výrazům se však slovníky rozcházejí. Také SSJČ řadí výrazy „ano“ a „ne“ k částicím, stejně jako „no“, které vyjadřuje přitakání, avšak významový ekvivalent *hmm* řadí k citoslovcím (vyjadřuje zdráhavý souhlas). Tento fakt poukazuje na skutečnost, jak důležitý je pro slovnědruhové hodnocení příznakový/nepříznakový způsob zápisu, který vyplývá z toho, zda byl zvuk stojící při vzniku citoslovce plně, nebo jen částečně artikulovaný a zda je již jeho záznam plně lexikalizován.

S nejasnou hranicí mezi citoslovcí a parajazykovými projevy se Slovník potýká i na jiných místech. Jako příklad si uveďme již výše zmíněné citoslovce „n“ (vysloveno prodlouženě a psané též *nnn* apod.), které vyjadřuje citovou účast mluvčího na něčem, jeho

24 SSČ = Slovník spisovné češtiny.

25 SSJČ = Slovník spisovného jazyka českého.

souhlas, pochopení, pochybnost, podiv apod. *N*, to se mi nezdá; *n-n-nn*, kdo by to do toho kluka řekl. Nebo obdobné „mh, mhm“ vyjadřující pochybnost, rozpaky, podiv, libost apod. *Mh*, nevím, dojde-li před soumrakem.

Významové definice citoslovcí, především emocionálních, mají téměř vždy následující podobu: citoslovce vyjadřuje nejrůznější osobní pocity, například... . Celkově jsou ale hesla zpracována podrobněji a je uváděno relativně velké množství příkladů, což mj. umožňuje již několikrát zmiňovaný větší rozsah slovníkového díla.

Co se týká zaznamenávání formálních variant interjekcí, jsou na tom oba slovníky opět podobně. SSJČ sice uvádí varianty u více výrazů a jejich škála je mnohdy bohatší (např. *sakra*, *sákra*, *sakryš*, *sákryš*, *cakra*, *cákra*, *cakryš*, *cákryš*, *sakraholte(e)*, *sakrament(e)*, *sakrment...*), v podstatě je však uvádění variant stejně „náhodné“ a „výběrové“ jako v SSČ. Zajímavé je, že SSJČ uvádí samostatně i varianty, které jsou v SSČ zahrnuty do jednoho hesla – samostatně se vyskytují například hesla „ah“, „ach“ i „achich“. Shodně řeší slovníky situaci ohledně řazení hesel v případě variantnosti na počátku slova, SSJČ však někdy uvádí i u druhého výskytu stručnou významovou definici.

Kromě většího množství a podrobnějšího zpracování (což je pochopitelné vzhledem k rozsahu slovníků) se od sebe oba slovníky mnoho neliší. Ve formě krátkých poznámek shrneme některé rozdíly a zajímavosti vyskytující se v SSJČ. Slovník se potýká se zaznamenáváním neartikulovaných nebo jen částečně artikulovaných parajazykových jevů, které nemají ustálenou formu zápisu (*n*, *nnn*; *m*, *mm*). Slovník zachycuje formální stránku citoslovcí v její rozmanitosti (*A*, *á*, někdy *aá*, *aáá*; *aj*, *ajaj*, *ajajaj*; *mordie*, *mordije*, *mordijé*, *mordyje*, *mordyjé*). Slovník se snaží pomocí symbolu hvězdičky oddělit citoslovce, která se vyskytují jen zřídka, od interjekcí běžně užívaných.

4.3 Ke zpracování citoslovcí ve slovnících

Je patrné, že se zpracováním citoslovce jako slovníkového hesla je spojeno mnoho nesnází. Klademe si tedy otázku, zda tento slovní druh vůbec do výkladových slovníků zahrnovat. S potížemi se potýkáme již ve chvíli, když chceme formulovat kritérium výběru. Dále není zřejmé, ze kterého typu textů by mělo být excerpováno, aby byl vzorek reprezentativní, jelikož není dostatečně prozkoumána pozice citoslovcí v psaných textech ani v mluveném jazyce. Nelze opominout, že asi nejvíce citoslovcí je užíváno při kontaktu

s dětmi a tato oblast je kupříkladu natolik intimní, že i kdyby se takové kontexty ve sbíraném mluveném materiálu vyskytly, byly by zastoupeny v mizivém procentu. V mluveném jazyce si navíc interjekce konkurují s parajazykovými jevy, v psaných textech formálního charakteru se prakticky nevyskytují a v textech neformálního charakteru často vyjadřují ironii, nebo si v nich mohou konkurovat s emotikony.

Z blízkosti citoslovcí s parajazykovými projevy vyplývá možnost existence v podstatě „nekonečného“ množství rozmanitých citoslovcí, zvláště přikloníme-li se k názoru, že každý zapsaný zvuk je citoslovcem. Forma jednotlivých citoslovcí může být také velmi rozličná. Zachytit takový slovní druh byť pouze v relativní úplnosti jednoduše není možné a už vůbec to není možné v klasickém výkladovém slovníku, chceme-li, aby si zachoval vyváženost a únosný rozsah.

Vázanost citoslovcí na kontext téměř znemožňuje uvést obecnou významovou definici. Významy mohou být tak různorodé, že je snad vůbec není možné uceleně zachytit a už vůbec ne na tak malém prostoru, na jakém by tomu bylo třeba ve výkladovém slovníku. Významové definice jsou ve výsledku fádňí, u více než poloviny hesel můžeme najít, že citoslovce vyjadřuje údiv nebo překvapení, u ostatních dodatek „a jiné“, případně jsme svědky úplné rezignace na specifikaci významu (v definicích typu: vyjadřuje různé pocity...). Významová definice ztrácí hodnotu.

Z těchto důvodů spekulujeme o možnosti tento slovní druh do výkladových slovníků nezařazovat, nebo jej zařazovat na konec v jakémsi přehledu. Z hlediska zkoumání české slovní zásoby rozhodně nestojí citoslovce v centru zájmu, a přestože postavení tohoto slovního druhu v českém jazykovém systému není zanedbatelné, s ohledem na cíle, jaké si slovníky kladou, je jejich postavení okrajové. Má-li slovník sloužit například jako pomocník cizincům, ti mají priority jistě ve znalosti jiných výrazů než citoslovečných. Rodilým mluvčím hesla ve stávající podobě příliš neposlouží, protože každý uživatel jazyka vyjmenuje „na místě“ více interjekcí a více významů, než je zde uvedeno. Pokud mají být interjekce uspokojivě popsány, měla by být vyvinuta snaha o sestavení samostatného slovníku citoslovcí, který by mohl lépe postihnout specifika slovního druhu a mohl by pak lépe posloužit těm, kteří by se o danou problematiku zajímali.

II. PRAKTICKÁ ČÁST

1. POSTAVENÍ A FUNGOVÁNÍ CITOSLOVCÍ V SOUČASNÉ ČEŠTINĚ

V první části diplomové práce jsme se pokusili podat relativně ucelený výklad o citoslovcích jako o jednom ze slovních druhů. Nyní už máme představu o tom, co citoslovce jsou, jak se člení a jak fungují v textu. Máme o nich představu teoretickou. Nevíme však, jaké postavení zaujímají v reálných situacích a jak fungují v běžné komunikaci. A právě o této problematice pojednáme v části praktické.

V této části nejprve vyslovíme několik tezí, které se v dalších kapitolách pokusíme na základě zkoumání konkrétních materiálů potvrdit, nebo vyvrátit. Budeme čerpat především z materiálů Českého národního korpusu, dále budeme excerpovat z některých českých periodik, z vybrané literatury pro děti a z vybraných internetových diskuzí. V pojednáních o užívání interjekcí v mluveném jazyce využijeme kromě korpusů ORAL také excerpce z některých mluvených projevů vyslovených v televizních diskuzích či talk show, dále pak excerpce z běžně mluvených projevů a z vlastní zkušenosti.

Jsme si vědomi toho, že výběr materiálů je do značné míry libovolný a jejich rozsah velmi omezený. Proto se nedomníváme, že uvedené výsledky musí být nutně „pravdivé“. Přesněji řečeno, bude-li nějaká z našich tezí excerpce potvrzena, neznamená to nutně, že daná teze opravdu platí. Znamená to pouze, že platí pro vybraný materiál. Spíše než formulovat závěry, klademe si za cíl poukázat na některé dílčí zajímavosti. Chceme pootevřít možné směry, kterými by bylo možné se ubírat při dalším zkoumání.

1.1 Teze

Než přistoupíme ke zkoumání konkrétních materiálů, vyslovme několik tezí, z nichž některé již zazněly během předchozího výkladu. Pro přehlednost je uvedeme v očíslovaných bodech, abychom na ně mohli v průběhu dalšího textu snadno odkazovat. Naše teze ohledně postavení a fungování interjekcí v současné češtině jsou následující:

1. Nelze jednoznačně říci, zda se interjekce užívají častěji v řeči mluvené, či psané.

Teze o postavení a fungování interjekcí v projevech psaných:

2. Citoslovce se v psaných textech vyskytují jen malé množství. Domníváme se však, že je jich využíváno více, než se na první pohled zdá.
3. V odborných textech se interjekce zpravidla nevyskytují.
4. V publicistických textech není užívání interjekcí časté.
 - a) Vyskytují-li se v publicistickém textu citoslovce, slouží k aktualizaci, ozvláštňení textu, nebo jsou součástí citace či záznamu mluveného jazyka.
 - b) Interjekce se vyskytují častěji v periodikách, která bychom označili jako „bulvární“.
5. V beletristických dílech není užívání interjekcí vůbec výjimečné.
 - a) Stavová a interakční citoslovce jsou využívána hlavně v přímé řeči. V psaném textu nahrazují citoslovce parajazykové projevy.
 - b) Citoslovce dějová se vyskytují především mimo přímé řeči a slouží k ozvláštňení, dramtizaci nebo popisu. Zprostředkovávají zvuky.
6. Citoslovce se hojně vyskytují v literatuře pro děti, zvláště pro ty nejmenší.
7. V psané komunikaci na internetu se vyskytuje jen málo citoslovcí. Jejich roli přebírají emotikony.

Teze o postavení a fungování interjekcí v projevech mluvených:

8. Ve formálních mluvených projevech se citoslovce zpravidla nevyskytují. Jejich roli přebírají prostředky neverbální komunikace, zvláště paralingvální projevy.
9. V řeči běžně mluvené se vyskytují zejména citoslovce interakční (kontaktní).
10. Ze skupiny citoslovcí stavových (emocionálních) se v běžně mluvené komunikaci objevuje jen omezené množství stále se opakujících výrazů. Tato skupina citoslovcí může být dobře nahrazena mimikou či gesty.
11. Citoslovce dějová (zvukomalebná) se v komunikaci mezi dospělými či dospívajícími téměř nevyskytují. Jejich roli přebírají do značné míry parajazykové projevy.
12. Frekvence citoslovcí výrazně stoupá při komunikaci s malými dětmi. V této komunikaci se naopak vyskytují v největším množství citoslovce dějová.

1.2 Několik poznámek k rozdílům mezi psaným a mluveným způsobem komunikace²⁶

Rozdíly mezi mluveným a psaným způsobem komunikace spočívá především v přesnosti výběru lexikálních prostředků a v syntaktické a textové koherenci. Rozdíly vyplývají z různosti komunikačních situací.

Mluvený projev probíhá v reálném čase. Tato skutečnost nutí mluvčího k rychlému výběru lexika a syntaktických a textových schémat. Autor psaného textu má naopak obvykle dostatek času, aby mohl pečlivě vybírat z konkurenčních množin jazykových prostředků a volit takové, které nejlépe splňují jeho požadavky.

V mluvené komunikaci bývá zpravidla přítomen adresát (adresáti) projevu. Z přítomnosti adresáta vyplývají výhody v oblasti působení. Mluvčí si může ověřovat vliv komunikace na příjemce a podle toho upravovat vlastnosti komunikátu. Vidí-li například přednášející, že se mezi studenty náhle rozpoutala tichá diskuze způsobená nejasnostmi ve výkladu, může se k vykládané problematice vrátit a znovu jiným způsobem vysvětlit problematiku pasáže. Mluvčí má také možnost oživit komunikaci použitím různých kontaktních prostředků (například interakčních citoslovcí), což mu může pomoci kupříkladu při snaze o udržení upadající pozornosti. Autoři psaných komunikátů ztrácejí okamžikem vydání možnost na textu cokoliv měnit. I v psaných textech může autor navazovat kontakt se čtenářem, avšak nemůže tak činit v bezprostřední reakci na čtenářovo chování. V psaných textech jsou kontaktní funkce plněny často jinými prostředky než právě interakčními citoslovcí (například využitím 1. osoby plurálu, oslovením ap.).

Mluvená komunikace poskytuje mluvčímu řadu výhod vyplývajících ze zvukové realizace komunikátu. K vyjádření svých komunikačních záměrů může mluvčí využít řady parajazykových a neverbálních projevů (intonace, dynamiky, mimiky, gestikulace, ...). V psaném projevu je třeba všechny významy, které mohou v mluvené řeči vyjadřovat výše zmíněné jevy, vyjádřit jinými prostředky – užíváním příslovcí, částic a citoslovcí, využíváním různých modálních modifikací sloves, používáním grafických prostředků (znamének, ale i různých typů a velikostí písma) atp.

Rozdíly mezi mluvenou a psanou komunikací jsou patrné i v působení dalších faktorů, které ovlivňují výběr jazykových prostředků a možnosti komunikace vůbec. Působení těchto

²⁶ V kapitole vycházíme z Příruční mluvnice češtiny.

faktorů však netvoří zcela zřetelnou „dělicí čáru“ mezi textem mluveným a psaným. Prochází „napříč“ těmito formami projevu:

1. Znalost adresáta

V mluvené komunikaci nejen že bývá přítomen adresát, ale obvykle o něm máme nějaké informace. To nám umožňuje přizpůsobit výběr jazykových prostředků tak, abychom vzhledem k tomuto konkrétnímu adresátovi mohli dosáhnout požadovaných cílů. Také psané texty mají svého adresáta, je to však „pouze“ adresát předpokládaný. Výběr jazykových prostředků přizpůsobuje autor svému ideálnímu čtenáři, který má povahu abstraktní a který nakonec příjemcem textu být vůbec nemusí.

2. Monolog vs. dialog

Dalším faktorem ovlivňujícím komunikaci je monologický či dialogický způsob komunikace. Psaná komunikace má charakter spíše monologický, zatímco mluvená spíše dialogický. Dialogičnost se vyznačuje užíváním dvou charakteristických typů prostředků – významotvornou mimikou a gestikulací a využíváním prostředků kontaktních.

3. Komunikační prostředí

Komunikace je do značné míry ovlivňována komunikačním prostředím. Jak texty psané, tak texty mluvené mohou být v různé míře důvěrné, nebo naopak oficiální. Ve familiárním prostředí se častěji užívá nespisovných útvarů jazyka, zatímco v oficiálním se standardněji užívá jazyka spisovného. Neoficiální projevy bývají emocionálnější (tomu odpovídá i výběr lexika), implicitnější, ze syntaktického hlediska jednodušší a méně koherentní. Oficiální projevy se naopak vyznačují citovou zdrženlivostí, otevírá se zde prostor pro užívání knižních prostředků a využívání různých řečnických tropů a figur. Oficiální projev si žádá mnohem větší explicitnost, syntakticky jsou „texty“ složitější a koherentnější. Rozdíly mezi familiárním a oficiálním stylem vystupují mnohem výrazněji v komunikaci mluvené než v komunikaci psané, která směřuje k větší explicitnosti a syntaktické koherenci již svou formou.

4. Funkce projevu

Komunikační funkci projevu nelze opomenout. Základní protiklad zde vytváří na jedné straně funkce věcně informativní, na druhé funkce estetická. V případě věcně

informativní funkce se jedná o reakci na určitou komunikační potřebu a cílem mluvčího je tuto potřebu uspokojit. Jazykové prostředky realizující tento záměr slouží ke sdělování informací v širokém slova smyslu, ale také ke sdělování citových a volních postojů. V estetické funkci se dostává do popředí na úkor obsahu forma, sám jazyk. Značná pozornost je věnována tomu, jak je daná věc řečena, nejen tomu, co se říká. Zatímco věcná komunikační funkce si žádá automatizaci vyjádření, estetická funkce bývá naopak realizována jeho aktualizací. Podrobněji je tato problematika rozpracována v teorii funkčních stylů. O funkčněstylových specifikách budeme hovořit níže.

Kromě mluvenosti/psanosti textu a dalších objektivních faktorů ovlivňují výběr jazykových prostředků také tzv. faktory subjektivní, kterými jsou například pohlaví, věk, úroveň vzdělání, zájmy, psychické vlastnosti osobnosti či aktuální psychický stav mluvčího.

Nepochybujeme o tom, že by bylo velmi zajímavé zkoumat užívání citoslovcí ve vztahu k subjektivním faktorům, avšak my se touto problematikou podrobněji zabývat nebudeme. Naopak se zaměříme na to, do jaké míry je užívání citoslovcí závislé na psanosti či mluvenosti textu a na jeho typu (tj. funkčním stylu). K jednotlivým typům textů a k jazykovým prostředkům, které jsou pro dané typy charakteristické, učiníme několik poznámek v průběhu dalšího výkladu.

1.3 Postavení a fungování interjekcí v projevech psaných

Budeme-li vycházet z korpusů SYN2000 a SYN2005, potvrdí se nám náš předpoklad, že vzhledem k ostatním slovním druhům je frekvence výskytu citoslovcí nízká. Interjekce se vyskytují v obou korpusech v řádu desítek tisíců, druhý nejméně užívaný druh částice už v řádu stovek tisíců a třetí nejméně frekventovaný slovní druh numerálie (v širokém slova smyslu) už dokonce v řádu miliónů. V konkrétních číslech udává SYN2000 26 486 výskytů interjekcí, SYN2005 potom 58 715. Musíme však upozornit na to, že tyto hodnoty jsou vypovídající pouze do jisté míry.

Mnoho výrazů označených v korpusech jako citoslovce totiž citoslovci ve skutečnosti není. Jako citoslovce jsou označena mnohá slova cizího původu nebo jejich části, včetně vlastních názvů a jmen (*pink* ve významu růžová barva, *hip* ve spojení hip-hop, tj. hudební žánr, výraz *anthropos*, ale i očividná slova jiných slovních druhů jako *anti-duch*, *alfa-sádra*,

vlastní jména *al-Asad*, *al-Dúda*, jako interjekce je označeno také *la* ve spojení kostel Notre-dame *la Grande* apod.). U mnohých z těchto výrazů je zařazení k citoslovcím pravděpodobně dáno jejich „nestandardním“ zápisem, jedná se totiž často o vlastní jména nebo sousloví psaná se spojovníkem. Výjimečné není ani označení značek či zkratk jako citoslovci (například zkratka „aj.“, „ha“ jako značka hektaru, nebo zkratky zdrojů či autorů v publicistických textech).

Naopak mnohá nesporná citoslovce se dostávají do kategorií jiných slovních druhů. Jedná se především o citoslovce sekundární (například *člověče*, řazené k substantivům, *vid'te* k částicím, stejně jako *nate*, v případě korpusu SYN2000 jsou k částicím řazeny i pozdravové výrazy *ahoj*, *čau*, *nazdar* aj.). Mnoho citoslovců se také vyskytuje v rozsáhlé skupině nazvané „neznámý, neurčený nebo neurčitelný slovní druh“.

Tímto upozorňujeme, že budou-li uváděny frekvence výskytů, je třeba vnímat je jako přibližné, neboť i v případech, kdy se pokusíme o jejich korekci, nemůžeme zaručit, že jsme některé výskyty nevynechali a jiné naopak nezapomněli „vyškrtnout“. Z výše zmíněných důvodů mohou být tedy výsledky vyvozené z korpusových materiálů poněkud zkresleny.

V této kapitole využijeme ke zkoumání materiály z následujících zdrojů: korpusy SYN2000, SYN2005 a SYN2006PUB. Dále pak využijeme vlastní znalost odborných textů především z oblasti lingvistiky, použijeme vlastní excerpci z několika málo výtisků novin, z vybrané literatury pro děti a z některých internetových diskuzí.

Informace o jednotlivých stylech, které předcházejí pojednání o výskytu citoslovců v dané oblasti, čerpáme z Encyklopedického slovníku češtiny.

1.3.1 Interjekce v odborných textech

1.3.1.1 Funkční styl odborný

Odborný styl je styl s nejvyhraněnější věcně informační funkcí. Slouží k přesnému, systematizovanému a obvykle i explicitnímu zprostředkování informací, analýz a teoretických úvah z oblasti vědy a odborné praxe vůbec. Od autorů vyžaduje jistou odbornou přípravu a obvykle se obrací k adresátům, kteří disponují jistým množstvím odborných

znalostí z dané oblasti. Adresát je zohledňován jen velmi málo, hlavním cílem je přesné provedení samotných textů.

Odborný styl lze ještě dále členit na styl teoretický (vědecký) a styl praktický. Teoretický styl je na adresátovi téměř nezávislý, zatímco styl praktický je svým předpokládaným adresátem regulován tak, aby mu byl schopen porozumět.

Na pomezí mezi stylem odborným a publicistickým stojí styl odborně popularizační, který se vyznačuje ještě větším zřetelem k adresátovi, než je tomu u odborného stylu praktického, neboť počítá i s příjemcem, který nemá příslušné odborné znalosti. Zjednodušeně řečeno, text se stává jednodušším a srozumitelnějším na úkor jeho přesnosti a explicitnosti. Spojením odborného a uměleckého stylu vzniká styl esejistický, který se od předchozích stylů liší především užíváním aktualizovaných jazykových prostředků.

Pro odborné projevy se užívá zpravidla jazyka spisovného. Vybírány jsou jazykové prostředky neutrální a knižní, nepoužívají se slova citově zabarvená. Nejspecifičtějšími jazykovými prostředky, které se v odborných textech užívají, jsou termíny a výrazové formule. Texty mají sklony k zobecňování a k abstraktnímu vyjadřování. Často se do textu dostávají různé grafické symboly, které text zkracují a zároveň zpřesňují. Z hlediska syntaxe se jedná o texty syntakticky explicitní a kondenzované a textově koherentní. Uspořádání textů bývá přehledné a propracované.

1.3.1.2 Interjekce v odborných a populárně naučných textech

Z hlediska našeho tématu je stěžejní výběr neutrálních výrazů slovní zásoby, neboť jak už bylo řečeno výše, citoslovce s sebou vždy nesou jistý příznak expresivity a subjektivity. Především z tohoto důvodu se domníváme, že interjekce v odborných textech nenaleznou uplatnění.

Teze uvedená pod bodem 3 vychází z naší osobní zkušenosti. V průběhu studia jsme měli možnost seznámit se s relativně velkým množstvím odborných textů a s citoslovci jsme se v nich neseťkávali (pokud nebyly tématem odborného textu nebo součástí příkladových vět). Podívejme se však do korpusu.

V korpusu SYN2000 nalezneme v kategorii odborné literatury (SCI) 648 výskytů citoslovcí. Různých výrazů však už pouze 61. Z tohoto počtu poměrně velká část výrazů nejsou citoslovce. Jako citoslovce jsou tu označeny některé značky a zkratky (*aj.*, *ha* (hektar),

BMI, ...) a některá cizí slova (*pink*, pro *papa quam*,...). Uváděné výskyty „skutečných“ citoslovcí pocházejí nejčastěji z lingvistických publikací (knižních či časopiseckých), v nichž jsou citoslovce tématem práce nebo jsou součástí příkladových vět (např.: „(27) Tak tedy paní... *ehm* Šulcová, jak se to stalo?“ „Zajímavé je, že nejběžnější interjekce, jakými je *ano*, *ne*, mohou v některých jazycích chybět (v irštině). Např. *fuj*, *au*, *pozor*, *bravo*, *ejhle*, *ahoj*...“). Dále se citoslovce objevují v publikacích o výcviku psů, ve kterých jsou uváděny povely, které je třeba psa naučit. Tuto literaturu bychom osobně řadili spíše do kategorie literatury zájmové, tj. do oblasti popularizační nikoliv odborné. Dále nalezneme několik výskytů citoslovcí v publikacích jiných humanitních oborů, zvláště pak literatury či historie, kde jsou často součástí citací či přímých řečí (např. „...pochopí i slova básníka Jiřího Karáska, který na adresu Karla Sabiny zvolal: „Ó ty, jež krajané tvoji nazývají dnes zrádцем národa, nechť...“). Výrazným zdrojem citoslovcí jsou také texty náboženského charakteru. Nezanedbatelné množství interjekcí se dále vyskytuje v literatuře, kterou bychom pravděpodobně nepovažovali za striktně „odbornou“ (např. internetový časopis *Ikaros*).

V kategorii populárně naučné literatury (POP) udává korpus 1280 výskytů, ale jen 73 různých. Opět jsou zde za citoslovce považovány i výrazy, které bychom my jako citoslovce neoznačili, například matematické značky (interval *á0*), některé zkratky (*ha* – hektar, *Pa* – pascal, *AJ* – angličtina), části některých názvů (*Axpo BIM 96'*, s.r.o *BRAVO-ISOLIT*), některá cizí slova (forest *cup*). Pokud se v textech citoslovce vyskytují, často jsou součástí přímých řečí či příkladů. Někdy se citoslovce objevují v názvech literárních či výtvarných děl, případně v názvech písní. Velké množství citoslovcí se objevuje v modlitbách a textech náboženského charakteru.

V odborných a populárně naučných textech nacházíme zejména citoslovce stavová, a to zvláště citoslovce *ach*, *běda*, *ó*, *proboha* (více než deset výskytů). Výrazněji převyšuje uvedenou hranici ještě interakční citoslovce *hle*. V populárně naučných textech počet citoslovcí, která mají více než 10 výskytů, stoupá. Do této kategorie se dostávají další výrazy jako například *aha*, *ejhle*, *hej*. Jen zřídka se objevují citoslovce dějová nebo interakční.

Informace získané z korpusu SYN2005 jsou pro nás těžko zpracovatelné. Korpus uvádí v odborné literatuře (SCI) 1339 výskytů interjekcí. Různých výrazů pak 329. Avšak velmi značnou část tvoří výrazy, které citoslovci nejsou. Jako interjekce jsou zde označeny například spojení čísel a písmen (*1/2qa*, *100n*, *10a*, *160mm* aj.), sousloví psaná se spojovníkem (*anti-duch*, *anti-města*, *člověk-příroda*, *tělo-duch*, dokonce i *Čapek-Chod*), cizí slova nebo slova cizího původu (*antropos*, *bíos*, *bronchiolitida*, *diavolo*, *extatik*, *fibróm*, ...),

zkratky (*aj.*, *PR* – public relations) nebo vlastní jména a názvy (*Arévalo*, ...). Obdobná situace nastává i při hledání interjekcí v kategorii populárně naučná literatura (POP). Korpus uvádí v této kategorii 2635 výskytů interjekcí, 416 různých, avšak stejně jako v případě předchozím se z velké části nejedná o citoslovce.

Citoslovce, která lze nalézt v odborných textech excerpovaných v korpusu SYN2005, se vyskytují především v textech lingvistických (viz výše) nebo literárních, zvláště kritických. V kritikách totiž využívají autoři k projevení svých pocitů a hodnocení i citoslovcí (např. *ó*, *proboha*, ...). Tyto texty je však mnohdy možné vnímat na hranici mezi stylem odborným a uměleckým. V ostatních textech se citoslovce vyskytují nejčastěji v přímé řeči, jako citace či motta.

V kategorii populárně odborných textů je situace ještě nepřehlednější, ale platí v podstatě totéž, co bylo o problematice řečeno v souvislosti s korpusem SYN2000. Největším zdrojem citoslovcí jsou texty náboženského charakteru, dále pak texty mající blízko k literatuře umělecké či publicistické. Vyskytují se zde zejména citoslovce stavová, citoslovce dějová jen zřídka. Citoslovcí interakčních se v textech vyskytuje jen velice málo, některá z nich však v poměrně značném počtu.

Více než 10 výskytů v kategorii odborných textů (SCI) mají citoslovce *ach*, *hle*, *ó*, *proboha*, v kategorii textů populárně naučných přesahují tuto hranici ještě výrazy *aha*, *amen*, *běda*, *bravo*, *ejhle*, *fuj*, *hm* (zásluhou v podstatě jediné publikace), *jé* a *vida*.

Zkoumané materiály do značné míry podporují tezi uvedenou pod bodem 3. Pokud se interjekce v odborných textech vyskytují, pak nejčastěji v textech lingvistického charakteru, ve kterých se pojednává přímo o citoslovcích nebo ve kterých jsou citoslovce součástí příkladových vět. Dalším častým zdrojem interjekcí jsou texty náboženského charakteru. Výjimečně nalezneme interjekce v odborných textech týkajících se jiných humanitních oborů, poté jsou zpravidla součástí přímé řeči, citace. V odborných textech přírodovědných se citoslovce zpravidla neobjevují.

U populárně naučných příruček zřejmě platí, že čím blíže mají ke stylu publicistickému nebo uměleckému, tím více se v nich vyskytuje interjekcí. Užívána jsou zejména citoslovce stavová, řidčeji interakční, výjimečně dějová.

Celkově je množství interjekcí vyskytujících se v odborné sféře malé. Lze tedy závěrem říci, že interjekce se v ryze odborných textech téměř nevyskytují a jejich výskyt v textech populárně naučných je značně omezený.

1.3.2 Interjekce v textech publicistických

1.3.2.1 Funkční styl publicistický

Funkční styl publicistický je méně vyhraněný než styl odborný nebo administrativní. Publicistické texty plní v zásadě dvě funkce, funkci zpravodajskou a analytickou. Zpravodajské žánry podávají **informace** o společnosti a o událostech, které jsou považovány za důležité pro celek, pro společenské skupiny nebo i pro jednotlivce. Analytické žánry na rozdíl od toho **komentují** stav společnosti a **uvažují** o závažnějších společenských jevech. Pro analytické žánry je typická větší či menší míra persvazivních a agitačních prvků, zatímco ve zpravodajských žánrech tyto prvky mohou i zcela chybět. Vzhledem k rozdílným funkcím vyžaduje každý z „podstylů“ jiné výrazové prostředky.

Ve zpravodajství stojí na prvním místě informace, osobnost autora je potlačena. Protože se informace často opakují, můžeme se ve zpravodajských textech často setkat s jistou výrazovou stereotypností. V komentářích naopak očekáváme, že budou obsahovat individuální postoje autora. Proto jsou texty analytického žánru rozmanitější ve výběru výrazových prostředků i textotvorných schémat. Čím silněji se v textech prosazuje prvek hodnotící, tím více v nich potkáváme individualizačních výrazových prostředků. Avšak ani analytické žánry zpravidla nedosahují takové individuální stylizace jako texty umělecké. Autorům analytických textů nejde totiž o estetizaci formy, ale výrazovou aktualizaci, která může adresáta ovlivnit.

Z výrazového hlediska je pro publicistický styl obecně charakteristická jistá stereotypnost. Opakují se celé výrazové formule, které jsou užívány automatizovaně. Vzhledem k různosti zpracovávaných témat se v textech můžeme často setkat s termíny nebo výrazovými formulami typickými pro texty z odborné či zájmové oblasti. Jejich užívání je však řízeno požadavkem srozumitelnosti, proto bývají užívány termíny známé, speciálnější jsou pak vysvětleny. V lexiku lze sledovat výraznou tendenci k užívání slov a slovních spojení se specifitějším významem na úkor výrazů s významem obecným. Autoři dávají přednost hyponymům před hyperonymy. Autentičnost textů je často zvýrazňována užíváním citací. Do analytických textů pronikají i výrazové prostředky expresivní, které umožňují autorům vyjádřit svůj citový postoj ke sdělovaným informacím nebo k jejich analýze. V mnoha případech se takové výrazy stávají prostředky jazykové aktualizace. Pro syntaktickou stránku je typická kondenzace.

Na základě informací uvedených v této kapitole lze předpokládat, že pokud se budou interjekce v publicistických textech objevovat, pak to bude především v žánrech analytických. Již tento předpoklad částečně vylučuje naši tezi, že výskyt interjekcí bude častější v „bulvárních“ novinách. „Bulvární“ tisk totiž pracuje téměř výhradně se žánry zpravodajskými. Přináší informace, přestože někdy zkreslené či subjektivně zabarvené, avšak expresivita je zde zpravidla demonstrována jinými prostředky nežli užitím citoslovcí. Komentáře, názorové rubriky, kritiky či recenze se zde zpravidla nevyskytují. Dále předpokládáme, že interjekce do publicistických textů pronikají především prostřednictvím reprodukcí projevů mluvených (citací, rozhovorů).

Ke zkoumání užívání interjekcí v této oblasti využijeme materiály z korpusu SYN2000, SYN2005 a SYN2006PUB. Dále uvedeme informace vyplývající z vlastní zkušenosti s publicistickými texty. Upozorňujeme, že v této části máme na mysli pouze texty publicistiky psané, nikoliv mluvené.

1.3.2.2 Interjekce v publicistických textech excerpovaných v korpusech

Korpus SYN2000 uvádí v kategorii publicistických textů („PUB“) 9000 výskytů interjekcí, 134 různých. Také v této kategorii jsou údaje zkresleny započítáváním výrazů, které ve skutečnosti nejsou citoslovci. Jedná se především o vlastní jména (např. akuzativ příjmení Kuka, tj. Kuku, části čínských či korejských jmen – Cha, název bejrútské čtvrti Basta ap.) a zkratky (např. Aj – angličtina, DUP – demokratická unionistická strana, HM. - zkratka pro hmotnost, zkratky autorů či zdrojů uváděné v závorkách aj.). Nejvýznamněji zasahuje do uváděných počtů právě poslední zmiňovaná skupina, tj. zkratky autorů či zdrojů. Dále jsou jako citoslovce označena některá cizí slova, respektive jejich části (*á*, *hip hop*, *pink*), ale i některá slova domácí (*klik* ve významu cvik, *klik* jako genitiv plurálu substantiva *klika* apod.).

Mnoho, ba dokonce by snad bylo možné říci většina citoslovcí je součástí vlastních názvů, například divadel, souborů, hudebních skupin, televizních pořadů a podobně. Některé z nich jsou důsledkem zkracování, přesto se domníváme, že i takové názvy je možné považovat za citoslovce, protože autoři s tímto významem při zkracování počítali (například hudební duo BaF, divadelní soubor DUP).

V korpusu SYN2000 jsou nejpoužívanějšími citoslovci tato: *haló* (529 výskytů, včetně

názvu novin a televizních pořadů), *proboha* (314), *ach* (279, včetně výskytů v názvech knih, seriálů apod.), *ó* (175, nejčastěji v přílohách a beletristických textech otiskovaných v novinách), *hej* (153 výskytů především v názvech písní a divadelních představení – např. *Hej, mistře*), *hle* (143), *vida* (140), *hm* (99, především v přímé řeči, rozhovorech), *aha* (93 výskytů včetně názvu novin), *sakra* (90), *fuk* (77), *běda* (74), *bum* (64), *fuj* (59), *ejhle* (58), *ouha* (52). Více než 50 výskytů mají ještě interjekce „hip“ a „mňam“, které se však vyskytují výhradně v názvech televizních pořadů (*Hip*, *hap*, *hop* a *Mňam*, *prima vařečka*) a ve velkém počtu se dostávají do excerpce skrze televizní programy. Z názvů anglických písní se těsně nad hranici 50 výskytů dostává také citoslovce *oh*.

Korpus SYN2005 uvádí v publicistických textech 7038 výskytů, 571 různých. Ve skutečnosti je však počet interjekcí výrazně menší (zvláště druhé číslo) – počet různých citoslovců zřejmě nepřekročí hranici 200. Výši druhého čísla opět ovlivňuje množství výrazů, které ve skutečnosti nejsou citoslovci. Jako příklad uveďme zkratky (CR, PR, SS, ZÚ, ZZ), cizí slova nebo jejich části (například *cup*, *tai-chi*, *hot dog*, *la*, *play*), ale také zakončení internetových adres (.com, .cz), dále slova a slovní tvary jiných slovních druhů (pelyněk, ukulele, čuměj, kreslej) a mnohé další výrazy nebo jejich tvary, které se často vyskytují pouze jednou.

V korpusu SYN2005 jsou nejfrekventovaněji zastoupeny interjekce *proboha* (266), *ach* (176), *sakra* (124), *bravo* (111), *fuk* (100), *hej* (93), *aha* (92), *hm* (87), *haló* (81), *vida* (72), *hle* (58), *jó* (58), *fuj* (52) a *ó* (52). Velmi vysoko by se umístila také „citoslovce“ *fajn* a *inu*. Tyto výrazy však za interjekce ve většině případů nepovažujeme (*fajn* považujeme za příslovce, či adjektivum a *inu* za částici), proto je mezi nejpočetnějšími citoslovci neuvádíme.

V korpusu SYN2006PUB nalezneme 36 958 výrazů označených jako citoslovce, z toho 270 interjekcí různých. Také v tomto korpusu nalezneme mnoho výrazů, které jsou považovány za citoslovce „neprávem“. Jedná se především o skupiny výrazů, které již byly uvedeny výše, proto je nebudeme znovu opakovat. Poměrně často jsou zde také za citoslovce považována písmena, která jsou součástí proloženě psaných slov (tj. písmena jsou daleko od sebe). Mezi nejčastěji užívaná v tomto korpusu patří následující citoslovce. Více než tisíc výskytů mají výrazy *ach* (1616) a *proboha* (1373), více než 500krát se objevují citoslovce *haló* (870), *ó* (768), *bravo* (767, včetně názvu časopisu), *hle* (617), *hej* (587), *ehm* (568), *vida* (531), *sakra* (505), více než 300 výskytů mají citoslovce *aha* (477), *jó* (397), *hm* (390), *basta* (345), *ejhle* (341), *fuk* (337), *fuj* (324), *bum* (308), *ježíšmarjá* (307). Nad 200 výskytů se dostaly interjekce *jé*, *oh*, *ouha*, *probůh*.

Ze zkoumání korpusových dat z oblasti publicistických textů vyvozujeme tyto závěry. Užívání interjekcí v publicistických textech není zas až tak časté, jak by se mohlo z výše uvedených počtů zdát. Vysoká čísla jsou dána jednak pohlcením velkého počtu výrazů, které za citoslovce nepovažujeme, jednak velkým množstvím excerpovaných materiálů. Kupříkladu srovnáme-li výskyt citoslovcí v beletrii („COL“, „NOV“, „VER“, „SON“, „SCR“) a v publicistice („PUB“) v korpusu SYN2005, zjistíme, že v beletrii připadá jedno citoslovce na 1000 slov, zatímco v publicistice připadají 2 citoslovce na 10 000 slov. V korpusu SYN2000 je citoslovcem 8 slov z 10 000 v případě beletrie, ale pouze 1 ze stejného počtu v publicistice.

Na základě korpusových materiálů nemůžeme potvrdit ani vyvrátit naše tvrzení uvedené pod bodem 4b, neboť korpusy neexcerpují nebo excerpují jen v malém množství z periodik, která bychom označili za „bulvární“. Mechanické výpočty naznačují, že výskyt interjekcí v Blesku by mohl být větší než kupříkladu v Mladé frontě nebo Lidových novinách (v Blesku připadají na 10 000 slov zaokrouhleně 2 citoslovce, zatímco v Mladé frontě a Lidových novinách pouze 1), tyto výpočty však nepovažujeme za průkazné. Rozdíl je velmi malý a čísla užitá k výpočtu nejsou korigována. Výpočty založené na stejném základu také naznačují, že frekventovanější bývá užití citoslovcí v magazínech a přílohách (citoslovcem jsou 4 slova z 10 000 v magazínu Lidových novin, 3 slova v magazínu Blesku).

Potvrdit a doplnit lze teze uvedené pod bodem 4a. Citoslovce se v publicistických textech vyskytují především v přímých řečech (citacích) či rozhovorech (tj. textech primárně mluvených a písemně zaznamenaných), zdaleka nejčastěji však interjekce nalezneme v názvech, například divadelních souborů, hudebních skupin, televizních pořadů, časopisů, písní, divadelních her a podobně. Nemalé množství interjekcí pochází z otiskovaných děl beletristických.

Nejčastěji se vyskytují interjekce stavové a interakční, dějové interjekce jen velmi zřídka. Nejužívanějšími citoslovcí v publicistických textech jsou *proboha*, *ach*, *haló*, *hej*, *ó*, *hle*, *sakra*, *vida*, *aha*, *bravo* a *hm*. Některé z těchto výrazů se dostávají na přední místa především díky výskytu citoslovce ve vlastním názvu – jedná se především o výrazy (*H*)*haló* (název novin, televizních pořadů), (*H*)*hej* (názvy písní), (*A*)*aha* (název novin, souborů) a (*B*)*bravo* (název časopisu).

1.3.2.3 Interjekce v publicistických textech – vlastní excerpcce

Abychom mohli vyslovit soudy o užívání interjekcí v žánrech analytických, respektive zpravodajských, musíme se sami pokusit o excerpování alespoň z několika publicistických textů, neboť v korpusu neumíme informace o přesném výskytu (například název rubriky) dohledat.

K vlastní excerpci jsme užili následující materiály: 3 výtisky Blesku, 2 výtisky Mladé fronty DNES, 2 magazíny Mladé fronty a jednu přílohu Víkend, 2 výtisky Lidových novin, 2 výtisky Respektu, 1 Hospodářské noviny, 1 Právo, 3 výtisky Modřanských novin, 1 Listy hlavního města Prahy, 1 E15, 1 Metro. Celkem jsme čerpali asi z 20 výtisků novin. Jsme si vědomi toho, že excerpovaných materiálů je velmi málo a žádné závěry vyvozené z těchto excerpcí nelze tudíž považovat za průkazné. Přesto se domníváme, že i tento malý příspěvek může alespoň nastínit odpovědi na některé naše otázky. Z uvedených materiálů neexcerpujeme z televizních programů, inzerce a reklam. Do našich výsledků se tudíž nepromítnou výskyty interjekcí v názvech pořadů, divadelních představení atd.

Obecně lze říci, že interjekcí se ve vybraných materiálech objevuje relativně malé množství. Nejpočetněji zastoupeny jsou výrazy „ano“ a „ne“ (více než 50 výskytů), které jsme výše navrhovali považovat za citoslovce, ale které standardně za citoslovce považovány nejsou. Pomyslné třetí místo v četnosti zaujal výraz „no“ (přibližně 30 výskytů), stojící na hranici mezi částicemi a citoslovci. Tento výraz se vyskytuje zejména v rozhovorech, které se snaží do jisté míry zachovat autenticitu a živost mluveného dialogu. Dále se výrazněji objevuje slovo „bohužel“ (asi 20 výskytů), jehož slovnědruhové hodnocení též není jednoznačné (viz kapitola 3.2.2.3), a další odpověďové citoslovce „jo“ a jeho emocionálnější podoba „jó“ (okolo 10 výskytů). Ze stejných důvodů jako „no“ je výrazněji zastoupena také interjekce „hm“ (8 výskytů). Ostatní interjekce již nejsou přítomny v takovém počtu. 3 výskyty v excerpovaných materiálech mají citoslovce *ach jo*, *haló*, *hele*, *nedej bože*, *pozor* a *sbohem*. Po dvou výskytech mají interjekce *ahoj*, *ach*, *sakra* a *víte*. Zbylé výrazy jsou zastoupeny pouze jednou.

Celkem se ve 20 textech z oblasti publicistiky objevilo více než 248 interjekcí, 39 různých. Nejvýrazněji zastoupeny jsou interjekce interakční odpověďové a další interjekce plnící odpověďové funkce (*ano* – více než 50 výskytů, *hm* – 8 výskytů, *jo* – 12 výskytů, *ne* – více než 70 výskytů). Tyto interjekce tvoří více než polovinu celkového počtu. Z oblasti interakčních citoslovců jsou zde dále zastoupeny výrazy pozdravové (*ahoj*, *sbohem*, *na*

shledanou) a další výrazy plnící kontaktní a upozorňovací funkce (*haló, hele, podívej se, pozor, víte*). Téměř dvě třetiny z celkového množství interjekcí jsou tvořeny právě interjekcemi interakčními. Poslední třetinu tvoří citoslovce stavová, emocionální, kterých je co do počtu různých výrazů více, ale jednotlivé výrazy se tak často neopakují. Citoslovce dějová se v excerpovaných textech téměř nevyskytují.

Důvodem vlastních excerpací byla však především snaha zjistit, zda se interjekce vyskytují častěji v žánrech zpravodajských, či analytických. V tomto bodě vybrané materiály naznačují, že pravděpodobně platí náš předpoklad o vyšším výskytu tohoto slovního druhu v žánrech analytické povahy. V čistě zpravodajských rubrikách jsme našli méně než 40 interjekcí. Jednalo se téměř výhradně o výrazy *ano, ne* a nejednoznačně hodnocené *bohužel*. Více než třetina citoslovců z tohoto počtu se vyskytovala v přímých řečech, citacích, tj. v rozhovorových pasážích těchto žánrů. Interjekce se vyskytovaly i v názvech článků.

Nejvíce interjekcí se však vyskytovalo v pomezím žánru – rozhovoru, a to ať už byl součástí zpravodajské, kulturní či názorové rubriky, nebo součástí magazínů. Tento fakt spíše než na výskyt interjekcí v určitém typu publicistických textů poukazuje na skutečnost, že interjekce jsou vlastní jazyku mluvenému. O tom, že pronikání prvků mluveného jazyka do žánru interview je nepřehlédnutelné, se zmiňuje například S. Čmejrková ve svém článku *Mluvenost a psanost*²⁷. Autorka říká: „Je to trend charakteristický pro řadu dalších žánrů, včetně beletristických. Pozorujeme jej nejen v češtině, ale i v jiných jazycích. Proč tomu tak je? Obecně dnes platí, že stoupá prestiž mluveného slova, spontánní řeči, s její nepřipraveností, neformálností, s její živostí, také vřelostí, již se často dává v médiích, nejen v rozhlase a televizi, ale i v tištěných médiích, přednost před uhlazeností, monologičností, a také logičností, protože ta může někdy působit formálně, chladně, rezervovaně, odtažitě.“ Autorka poukazuje na fakt, že tato tendence má značný vliv na charakter a vnější rysy psanosti. Vystává totiž otázka, jak autentickou mluvenost zapsat a jak dodržet pravopisné normy a interpunkci, na než jsme si v psaném jazyce zvykli. Různá média se s touto problematikou vyrovnávají různě, pro nás je však podstatné, že právě v prepisech rozhovorů se často vyskytují interjekce interakční, méně často stavové. Výjimečně jsou pomocí nich zprostředkovány i parajazykové projevy mluvčích, které jsou však obvykleji ztvárněny komentujícími slovesy (např. častěji je užíváno vyjádření „zasmál se“, než „hahaha“).

Nezanedbatelné množství interjekcí se pak vyskytuje v čistě analytických žánrech, tj. v názorových rubrikách, komentářích, recenzích.

²⁷ Čmejrková, S.: *Mluvenost a psanost* in Přednášky z doktorandských dnů I. Praha: FF UK, 2006. Str. 73. ISBN 80-7308-162-8.

Ukazuje se tedy, že interjekce se v publicistických textech vyskytují nejvíce tam, kde mají texty nejbližší k mluvenému jazyku, tj. v rozhovorech a v citacích, přímých řečech. S tím souvisí vysoký počet citoslovcí interakčních, zvláště odpověďových. Dále se citoslovce vyskytují v publicistických žánrech analytických, a to zvláště citoslovce stavová. Ve zpravodajských žánrech se vyskytuje interjekcí jen málo a jedná se o výrazy, které standardně nejsou jako citoslovce hodnocené (*ano, ne, bohužel*).

1.3.3 Interjekce v tvorbě beletristické

1.3.3.1 Styl umělecký

Styl umělecký je stylem s dominantní estetickou funkcí a stojí v opozici k funkčním stylům s dominantní funkcí informativní. Estetická funkce uměleckého stylu spočívá v předpokladu, že čtenář nevnímá a nehodnotí pouze stránku obsahovou, ale také formální. Vlastní jazykové zprostředkování informací na sebe v uměleckém textu strhává tu větší, tu menší pozornost. Oblast umělecké literatury je značně rozrůzněná, avšak pro naše potřeby postačí charakteristiky na nejobecnější úrovni.

Umělecký styl poskytuje autorům značnou volnost ve výběru výrazových prostředků i textotvorných schémat. Volba však může být do jisté míry omezována například volbou literárního druhu či žánru. V uměleckém stylu se projevuje značná tendence k aktualizaci výrazu, která je zároveň prostředkem estetizace, avšak míra této aktualizace bývá různá, v próze například zpravidla výrazně menší než v poezii. V rámci uměleckého stylu můžeme vydělit styly další, a to styl prozaický, styl poetický a styl dramatický.

Pro styl prozaický je typická především výstavba textu. Ve většině prozaických textů dochází k prolínání pásma vypravěče a pásma postav. Pásmo vypravěče obsahuje vyprávění o událostech a jejich hodnocení, referování o chování postav, včetně jejich chování jazykového, a popisné pasáže. Pásmo postav je zčásti nebo zcela dialogizované. Grafické a gramatické signály, které pásma oddělovaly, se postupem času ztrácí a dochází ke stírání hranic mezi oběma pásmy a k jejich prolínání. Umělecká próza neslouží k podávání věcných informací, ale vypráví nám příběhy. Podmínkou „uměleckosti“ prozaického textu je jeho estetizace, a to jak obsahová, tak výrazová. Stránka výrazová se účastní estetizace především aktualizacími procesy, které se týkají všech rovin jazykového systému, nejvíce však roviny

lexikální a syntaktické. Autor má maximální volnost při výběru výrazových prostředků, prostřednictvím kterých naplňuje svůj estetický záměr. V pásmu vypravěče je často používán jazyk spisovný. Důvodem je zaznamenávací a komentářová funkce této části textu. Užití spisovného jazyka v pásmu vypravěče však není závazné. Je-li například vyprávěno v „ich formě“, bývá spisovnost často narušována. V pásmu postav je situace poněkud odlišná. Autoři cítí napětí mezi autentickou podobou mluvených textů a jejich stylizací pod tlakem literárních konvencí. V současné próze vnášejí autoři do pásma postav stále více prvků nespisovné povahy ve shodě se skutečným stavem mluvených dialogů. Jazykové prostředky z různých vrstev slovní zásoby pomáhají autorům charakterizovat postavy i prostředí, ze kterého pocházejí nebo kde žijí.

Prozaické texty vytvářejí svůj svět, do kterého vstupuje čtenář. Tento svět je čtenáři zprostředkován pomocí písma. Veškeré zvuky, paralingvální nebo jiné neverbální projevy, které jsou pro čtenáře důležité, musí být popsány nebo vyjádřeny verbálními prostředky. A právě v této oblasti, jak předpokládáme, nacházejí své uplatnění citoslovce stavová a dějová. Interjekce interakční se pravděpodobně stávají především součástí dialogů, stejně jako je tomu v běžné mluvené komunikaci.

Styl poetický je považován za styl esteticky nejúčinnější. Vyznačuje se aktualizovanou organizací zvukových, případně grafických prostředků a obvykle i posuny v užívání prostředků textových, lexikálních a gramatických. I když existuje poezie epická, převažuje v žánrech poetického stylu lyrika. Ani poetické vyprávění se totiž často neobejde bez lyrických pasáží. V důsledku této tendence k lyričnosti vzrůstá v poezii podíl lexikálních prostředků vyjadřujících city a prožitky básníka. K tomu mohou dobře posloužit citoslovce, zvláště citoslovce stavová. Výběr lexikálních i syntaktických prostředků je do značné míry ovlivňován formou (verš, metrum, rým).

Styl dramatický je druh uměleckého funkčního stylu, který je založený na dialozích, případně na střídání dialogů a monologů. V dramatických textech je děj přenesen do dialogů. Autor provází dialog scénickými poznámkami, které jsou součástí textu, i když se na jevišti realizují neverbálně. Dramatický umělec se ve větší či menší míře musí opírat o dialogické vzorce ze skutečné komunikace, proto bývá výrazová stránka těchto textů zpravidla méně aktualizována, než je tomu u textů prozaických či poetických. Jelikož dramatické texty mají výhodu zvukové realizace, dá se předpokládat, že budou-li se v dramatech objevovat citoslovce, budou to zvláště citoslovce interakční, případně stavová, stejně jako je tomu v dialozích běžně mluvených. Jazykové prostředky slouží k lokální i sociální charakterizaci

postav.

1.3.3.2 Interjekce v próze

Při zkoumání výskytu interjekcí v umělecké próze čerpáme opět především z korpusů. Jako zdrojové jsme si vybrali soubory textů označené „NOV“ a „COL“, tj. zkoumali jsme výskyty interjekcí v románech a povídkových souborech, protože právě tyto žánry považujeme za prototypická prozaická beletristická díla.

V korpusu SYN2000 se v těchto dvou typech textů vyskytuje 11 046 citoslovcí, 137 různých. Interjekce se vyskytují téměř výhradně v přímé řeči, v promluvách postav, případně v jejich vnitřní řeči (tj. v myšlenkách, ve kterých postavy promlouvají samy k sobě). Méně časté je užívání citoslovcí v promluhovém pásmu vypravěče. Pokud se v něm citoslovce vyskytují, je tomu tak téměř výhradně v pásmu vypravěče v 1. osobě. Nejčastěji vyjadřují citoslovce city a pocity mluvčích, jejich reakci na nějaký podnět. To znamená, že se v próze vyskytují nejčastěji citoslovce stavová. Citoslovce interakční jsou užívána ve stejných situacích a stejným způsobem jako v běžně mluvené komunikaci, ale ne tak často. Také citoslovce dějová se objevují především v promluvách postav a je jich užíváno zpravidla proto, aby se oživilo či zdramatizovalo vyprávění nějaké události.

Jak už bylo řečeno výše, nejužívanějšími citoslovci jsou citoslovce stavová. Výrazy *á*, *aj*, *fuj*, *fuk*, *hergot*, *kruci*, *krucinál*, *(ani) muk* a *oh* se v obou typech textů dohromady vyskytují více než stokrát. U některých z nich je však jejich vysoký počet ovlivněn pohlcením výrazů, které citoslovci nejsou. Například výskyty výrazu „á“ obsahují i název písmene (třída první á), „aj“ je považováno za citoslovce také ve významu „i“ (moravská nářečí, slovenština), jako citoslovce je označen i genitiv substantiva „muka“. Více než 500 výskyty mají interjekce „aha“, „ó“, „proboha“ a „sakra“. Nejčastějším citoslovcem je citoslovce „ach“, mající jako jediné více než 2000 výskyty. Ve značném množství se v próze vyskytují i citoslovce interakční. Hranici 200 výskyty překročila citoslovce *haló*, *hej*, *hle*, *hm* a *vida*. Zařazení těchto výrazů ke skupině citoslovcí interakčních je však poněkud povrchní, neboť výrazy často nabývají významů spíše emocionálních. Například výraz „vida“ vyjadřuje překvapení, dovtípení se. Nejméně zastoupeny jsou interjekce dějové. Více než stokrát se v korpusu vyskytuje pouze výraz „bum“, „ehm“ a „ha“. Počet výskyty citoslovce „ha“ je opět poněkud deformován. Mezi výskyty se dostává také například „ha“ jako značka hektaru. Ve

výskytech se navíc spojují dva významy – jednak „ha“ jako citoslovce napodobující smích, jednak emocionální citoslovce „ha“ vyjadřující překvapení, dovtípení se (téměř ve významu „aha“). Také citoslovce „ehm“ nelze považovat za čistě dějové, neboť v textu nabývá různých významů, nejčastěji plní pravděpodobně funkce kontaktové.

V korpusu SYN2005 je situace opět složitější. V obou typech textů udává korpus 38 716 výskytů interjekcí, 1164 různých. Tento počet však zahrnuje i mnoho výrazů, které citoslovci nejsou. Tento fakt se projevuje zejména na počtu různých citoslovců, jejich vliv na celkový počet výskytů je malý, neboť takových výrazů je sice poměrně hodně, ale každý z nich se vyskytuje jen v malém množství, většina pouze jednou. Nejpočetnější skupinu v rámci „neinterjekcí“ tvoří vlastní jména. Jako citoslovce jsou označena například jména Erich, Heinz, Kamalo, Krantz, Luís, Mildreda a jiné. V mnoha výskytech jsou jména psána s malým písmenem na začátku, avšak o tom, že se jedná o vlastní jména, není pochyb. Dále se mezi citoslovce dostávají výrazy cizojazyčné, například „ich“ v německé větě „ich liebe dich“, dále například německé výrazy vyjadřující souhlas, respektive nesouhlas „ja“, „nein“ (české ekvivalenty *ano*, *ne* však za citoslovce v korpusu považovány nejsou), nebo ruské, latinkou psané oslovení „továřiši“, dále části francouzských spojení (*au revoir*, *au fait*), nebo slova anglická (*cup*). Mezi citoslovce se dostávají také nespisovné podoby sloves a zájmen (nestojej, věděj, pích, zadržej, tý) a slova patřící do nespisovné slovní zásoby (sviňa, šmejď). Dále také některé zkratky (SS, VR, ZZ) a dokonce očividné výrazy náležející k jiným slovním druhům – dějepravec, pelyněk, ukulele.

Nejfrekventovanějším citoslovcem je stejně jako v korpusu SYN2000 citoslovce *ach* (více než 5000 výskytů), dále pak *proboha* (více než 2000 výskytů), *aha*, *hm*, *panebože* a *sakra* (více než 1000). Přes tisíc výskytů má také výraz „fajn“, hodnocený výhradně jako interjekce, který je však v drtivé většině případů příslovcem nebo adjektivem. Více než 500krát se vyskytují citoslovce *ehm*, *ha(haha)*, *haló*, *hej*, *hle*, *ó* a *vida*. Do této skupiny spadá také výraz *inu*, který však ve většině výskytů považujeme spíše za částici nežli interjekci. Nad hranici 200 výskytů se dostávají výrazy *á (áá)*, *amen*, *běda*, *bravo*, *bum*, *fuj*, *fuk*, *hergot*, *cha*, *jé*, *jéje*, *jó*, *kristepane*, *kruci*, *ksakru*, *oh*, *och*, *panečku*, *ps(ss)t* a *prásk*.

V oblasti prózy údaje čerpané z korpusů v podstatě potvrzují naši tezi uvedenou pod bodem 5, přesto bychom tvrzení rádi poněkud oslabili vypuštěním slova „vůbec“. Obecně lze však říci, že užívání interjekcí v próze není výjimečné. Potvrzení se dostává i tezi vyslovené pod bodem 5a, tezi 5b je nutno korigovat. Citoslovce dějová se totiž vyskytují stejně jako

interjekce stavové a interakční především v promluvách postav, případně vypravěče v 1. osobě.

Nejčastěji jsou užívány interjekce stavové. Emoce, které by v běžné mluvené komunikaci byly často vyjadřovány pomocí parajazykových projevů či mimiky a gest, musí být v psaném textu zprostředkovány jinými způsoby. Jednou z možností je právě užívání citoslovcí. Nejčastěji užívanými stavovými interjekcemi v umělecké próze jsou: *ach*, *aha*, *ó*, *panebože*, *proboha* a *sakra*. Interakční citoslovce mají v uměleckých textech své pevné místo především v dialozích, které do značné míry „napodobují“ dialogy mluvené, v nichž jsou tyto kontaktní prostředky užívány poměrně často, jak si ukážeme níže. Nejfrekventovanější interakční citoslovce v umělecké próze jsou: *haló*, *hej*, *hle*, *vida* (často s emocionálním odstínem významu) a na hranici mezi interakčními a stavovými citoslovci stojící *hm*. Je však nutno upozornit, že právě tato skupina interjekcí je nejvíce zkreslována. Interakční citoslovce jsou totiž velmi často hodnocena jako slova náležející k jiným slovním druhům. Proto mezi výše uvedeným výčtem nenalezneme například kontaktní *vid'!te*, přestože má v korpusu SYN2000 téměř 1000 výskytů, v korpusu SYN2005 dokonce téměř 2500, je však hodnoceno jako částice. Do stejné kategorie spadají i pozdravné výrazy, například „ahoj“ je v korpusu SYN2000 označen za částici více než 600krát, v korpusu SYN2005 se vyskytuje více než 1000krát a je považováno za částici nebo substantivum. Interjekce dějové se v textech vyskytují jen málo, slouží zpravidla k ozvláštňení či dramatizaci vyprávění a zároveň se stávají charakteristickým znakem některých mluvčích. Výrazněji se z dějových interjekcí v umělecké próze uplatňují pouze výrazy *bum* a *prásk*.

1.3.3.3 Interjekce v poezii a písňových textech

Korpus SYN2000 uvádí v básnických a písňových textech (VER, SON) 2152 výskytů, 103 různých. V těchto typech textů je repertoár užívaných interjekcí mnohem omezenější, než je tomu v próze. Některá citoslovce, která jsme o kapitolu výše uvedli jako jedna z nejčastějších, se v básnických a písňových textech vyskytují jen velmi zřídka (např. *aha* – v próze 804 výskytů, v poezii pouze 15, *proboha* – v próze 805 výskytů, v poezii pouze 12). Mezi nejfrekventovanější se dostávají jiné interjekce. Více než 50 výskytů v těchto typech textů mají citoslovce *haleluja* a *hoj*, interjekce *hle* a *hm* se v textech objevují více než 100krát, nejpočetněji (více než 400 výskytů) jsou zastoupena citoslovce *ach* a *ó*. Výrazy

haleluja a *hoj* se vyskytují téměř výhradně v textech písňových, zatímco výrazy *hle* a *hm* převážně v textech básnických. Nejčtenější citoslovce jsou zastoupena výrazněji v obou typech textů. Překvapilo nás, že se v případě písňových textů nevyskytují výrazy jako *na na na*, nebo *la la la*, které bývají často součástí refrénů, či prostě jen vyplňují místa, která nebylo možné vyplnit jinak. Při pátrání po těchto výrazech jsme však přišli na nemilý fakt. Citoslovce *na na na* je označeno jako předložka, výraz *la la la* se pro změnu ocitl ve skupině neurčených slovních druhů. Oba výrazy mají více než 30 výskytů. Opět narážíme na skutečnost, že naše tvrzení vycházející ze zkoumání korpusových dat jsou do značné míry zkreslena. Obecně snad přesto můžeme tvrdit, že v obou typech textů se uplatňuje výrazná tendence k užívání spíše kratších, jednoslabičných citoslovcí obsahujících hodně samohlásek, které se mohou při výslovnosti prodlužovat, což je důležité především pro texty písňové.

V korpusu SYN2005 překročilo námi zvolenou hranici 50 výskytů více citoslovcí, protože celkově je jejich počet v obou typech textů vyšší. Korpus uvádí 3042 výskytů, 230 různých. Také v tomto případě je druhé z čísel poněkud zkresleno výskytem výrazů, které nejsou citoslovci. Za citoslovce jsou například označena slova blasfemik, břichatec, muk (od substantiva muka), nehamtej, nabeton, pelyněk, pověsej, sebeduch, SS, superšílenec, tý (od zájmena „ta“), vozvalo se a jiná. Některé interjekce naopak, stejně jako v korpusu SYN2000, spadají k jiným slovním druhům (například již výše zmíněné *na na na*, *la la la*). Více než 50krát se v korpusu v básnických a písňových textech objevují interjekce *běda* (54 výskytů), *hej* (143), *hle* (240), *hou* (53), *jé* (83), *jó* (122) a *jupí* (81). Interjekce *hou* je často součástí složeného citoslovečného výrazu, například *hola hou*, *hej hou*, vyskytuje se zdvojeně (*hou hou*), ale stojí i samostatně. Do uvedeného počtu jsou zahrnuty všechny výskyty. Přes 400 výskytů má citoslovce *ó* a interjekce *ach* má dokonce více než 700 výskytů. Interjekce *hej*, *hou*, *jé*, *jó* a *jupí* se vyskytují častěji v textech písňových, výrazy *běda* a *hle* naopak v textech básnických, výrazy *ach* a *ó* jsou zastoupeny v obou typech textů velmi výrazně.

Nejčastěji jsou tedy v básnických a písňových textech opět zastoupena citoslovce stavová. V básnických textech se jedná konkrétně o interjekce *ach*, *běda*, *ó*, v textech písňových o výrazy *ach*, zpola interakční *hm*, *jé*, *jupí*, *ó*. Interakčních interjekcí se v těchto typech textů nevyskytuje mnoho, avšak některé jsou zastoupeny poměrně značně. V básnických textech se z interakčních citoslovcí uplatňuje především výraz *hle*, v písňových *hej* a zpola stavové *jó*. Dějové interjekce se v těchto typech textů vyskytují jen zřídka. Ve vztahu k našim tezím vysloveným pod bodem 5 lze říci, že ani v těchto typech textů není užívání interjekcí výjimečné (teze 5). Interjekce stavové a interakční se vyskytují

v promluvěch reflektujícího či vyprávěcího subjektu v 1. osobě (5a), interjekce dějové se v textech v podstatě nevyskytují (5b).

1.3.3.4 Interjekce v dramatu

V dramatu bychom nebyli vyšším počtem interjekcí nijak překvapeni. Jak již bylo řečeno výše, drama je příběh vyprávěný dialogy, které se do jisté míry snaží „napodobit“ dialogy reálné. Očekávali bychom tedy především užívání interjekcí interakčních, případně stavových. Oproti próze a poezii je tento typ textu manifestován zvukově (stejně jako texty písňové), je tedy možné, že funkce některých citoslovcí přebírají neverbální projevy, a tím se jejich výskyt snižuje. Oproti próze a poezii jsou v dramatech na první pohled citoslovce zastoupena méně. SYN2000 uvádí 655 výskytů, 63 různých, SYN2005 1794 výskytů, 16 různých. Relativně nízký počet výskytů interjekcí je však dán relativně nízkým počtem dramatických textů v korpusu vůbec.

V korpusu SYN2000 jsou v dramatických textech nejvíce zastoupeny následující interjekce: *ach* (144), *ó* (89), *aha* (61), *oh* (43) a *proboha* (36). V korpusu SYN2005 jsou nejfrekventovanějšími citoslovci *ach* (200), *aha* (153), *ó* (80), *hm* (64), *hej* (63), *cha* (52, je však pravděpodobné, že na jevišti je smích ztvárněn neverbálně), *oh* (51), *sakra* (49), *proboha* (46) a *haló* (45). Na první příčky by se zařadilo také citoslovce *vid'!te* (129 v SYN2005, 55 v SYN2000) řazené k částicím.

Jak tedy vidíme, také v dramatických textech je citoslovcí využíváno relativně často. Nejpočetněji jsou opět zastoupena citoslovce stavová, konkrétně *aha*, *ach* a *ó*, méně často se setkáváme s interjekcemi interakčními (*vid'!te*, *hm*, *hej*), téměř vůbec se v dramatických textech nevyskytují interjekce dějové.

1.3.3.5 Interjekce v literatuře pro děti

1.3.3.5.1 Několik poznámek k literatuře pro děti

„Kniha pro dítě, toť život v nesčíslných podobách, toť svět v nejnádhernejších barvách a tvarech. Všechn přetlak citový, mravní i rozumový, všechna žízeň tvořivosti je pro

mladého člověka ukojována jakoby v koncentrované podobě nad stránkami potištěného papíru – podobou prvních a nejhlubších zkušeností v pouti životem. Nejmenší děti drmolí říkanku nebo národní píseň, ale v ní slyší už zvuky svého prostředí, šumění potoků, zpěv ptáků – neboť i z toho všeho vznikl rytmus a zvuk těchto říkanek –, a – nerozumově – si jimi utvářejí sebe, ověřují si jimi existenci a tvar světa. Student čte a tragický stesk hrdiny Máchova Máje, počítajícího po kapkách uplývající čas, toť čas jeho vlastní, jeho vlastní nezadržitelně a nenávratně prchající mládí – a není to už báseň, nýbrž pravda jeho vlastního života...“²⁸ „S hrdinou knihy a příběhem se stává mladý čtenář sám hrdinou...“²⁸ V látce knih pro dospělé a knih pro děti není třeba dělat rozdíly, říká B. Fučík, hlavní rozdíl spočívá v jazyku, kterým je text psán. Realistická popisnost, moralizování, kázání či rozumování dítě odpuzuje. Nejdůležitější vlastností knížky pro děti je konkrétnost a básnickost (tzn. že výchovné prvky nikdy nesmí odsunout umění až na druhé místo).

Specifičnost dětské literatury vyplývá především ze zvláštnosti jejího adresáta, což v praxi znamená, že se tvorba záměrně přizpůsobuje estetickým nárokům a psychickým možnostem dítěte. Specifičnost se týká jak obsahu, tak formy a je pochopitelné, že nároky na specifické prostředky vyjádření jsou tím větší, čím je adresát uměleckého díla mladší.

S věkem dítěte úzce souvisí problematika žánru. Na počátku kontaktu dítěte s literaturou stojí kratší veršované útvary s výrazným rytmem a dalšími znaky říkadla. Právě žánr říkadla totiž respektuje smysl dítěte pro řečovou kreativitu, jeho radost z poznávání a z tvoření slov, z ovládnutí jazyka jako nástroje myšlení a komunikace. Jak řekl F. Hrubín: „Sotva se dítě naučí několika slovům, hraje si s nimi, zkouší je, pokouší je, něžně je drtí a zase skládá dohromady – zkrátka, slovo je pro ně něco nového, hračka, která se mění v nástroj, v klíč, jímž všechno otevřeš.“²⁹ Říkadlo je určeno k říkání, proto by mělo být psáno jednoduchým veršem a nemělo by obsahovat záplavy obrazných rčení. Jazyk říkadel často postrádá logického smyslu, je plný citoslovcí a novotvarů. Podstata tohoto žánru je v jeho rytmu („V dětském říkadle není rytmus příkrasou, nýbrž samostatnou podstatou věci.“³⁰ K. Čapek). Říkadlo je základním žánrem poezie pro děti a za dobu jeho užívání se vytvořily mnohé jeho variace a typy. Elementární říkadla mohou být používána ke hře dospělého s batoletem (Vařila myšička kašičku), často se užívají jako doprovod k dětským hrám či k jiným dětským aktivitám a činnostem. Ještě specifičtější typy tvoří například tzv. škádlivky

28 Fučík, B.: *O knihu pro mládež* in Setkávání a míjení. Praha: Melantrich, 1995.

29 Citováno skrze: Gebhartová, V.: *Literatura pro děti*. 1. vydání, Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987. 288 s. ISBN 14-451-87. (str. 19).

30 Citováno skrze: Gebhartová, V.: *Literatura pro děti*. 1. vydání, Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1987. 288 s. ISBN 14-451-87. (str. 20).

či posměšky (tj. říkadla škádlivá, obyčejně skládaná na vlastní jména, ale i na záporné vlastnosti), dále pak tzv. „oblamovačky“ (říkadla určená ke zlepšení dětské výslovnosti), hádanky nebo rozpočítadla. Dalším žánrem, se kterým se děti setkávají, je pohádka, která může mít mnoho nejrůznějších druhů a typů. Často se děti pohádky, původně lidové, nejprve vyprávějí, teprve později přicházejí na řadu pohádky autorské, které si dítě může číst i samo.

Podíváme-li se na tvorbu pro menší děti obecně, můžeme stanovit některá další specifika. Obvykle tvoří literaturu pro tyto děti kratší literární útvary, častěji epické než lyrické, neboť příběh je pro malého čtenáře důležitý. Dějová linie by měla být jednoduchá (samozřejmě opět v závislosti na věku dítěte), v díle by se nemělo objevovat příliš mnoho postav nebo zápletek. Ohledy na věk dítěte je třeba brát i při používání jazyka. Je třeba užívat konkrétních názvů z okolí dítěte, abstraktní pojmy jsou pro dítě překážkou. Dítě bude text vztahovat k realitě, k tomu, co zná. Jazyk tedy musí být relativně jednoduchý a hlavně srozumitelný, což znamená nejen oproštění jazyka od cizích slov, ale také například vyhnutí se metaforičnosti, případně ironii, kterou menší děti nemohou pochopit. Pro děti „nová“ slova, přesahující jejich aktuální slovní zásobu, by měla být užívána v přiměřeném množství a v kontextech, ze kterých může dítě význam slova vyvodit. Tímto způsobem si dítě nenásilně rozšiřuje svůj slovník. Dalším požadavkem týkajícím se hlavně prózy je možnost ztotožnění se dítěte s hrdinou. Nepostradatelný je v dětské literatuře humor. Dílo může obsahovat skryté výchovné prvky, ale nikdy by tyto prvky neměly převážet nad vlastní uměleckou stránkou textu.

1.3.3.5.2 Interjekce v literatuře pro děti

Předmětem našeho zkoumání se stala především díla určená nejmenším čtenářům. Čím starším dětem je knížka určena, tím více se blíží literatuře pro dospělé, a proto jsme se rozhodli pro tento užší výběr. Citoslovce jsme excerpovali pouze z několika málo textů (něco málo přes 30), proto nepovažujeme následující údaje za příliš vypovídající. Přesto se domníváme, že nám mohou uvedená data mnohé naznačit.

Neodvážíme se tvrdit, zda se citoslovce vyskytují v knížkách určených dětem častěji než v beletrii pro dospělé (přestože bychom to předpokládali), avšak je zcela zřejmé, že právě v tomto typu textů nacházejí největší uplatnění interjekce dějové, které se v beletrii pro dospělé téměř nevyskytují. Častější je také užívání citoslovcí interakčních, zatímco stavová

citoslovce se v textech vyskytují řidčeji. Velmi často se citoslovce objevují v říkadlech určených k doprovodu tělesných aktivit (cvičení, tanců, her), výjimečné není ani využívání zvukové stránky dějových interjekcí, které mají za úkol dítě rozesmát či zaujmout (takové výrazy se často vyskytují například v textech rozpočítadel).

V literatuře pro děti jsou frekventovaná především dějová citoslovce napodobující zvuky zvířat. Kromě těchto výrazů se pak nejčastěji vyskytují interjekce *hop, hele, bum, hola, hej, sláva, ach, hurá a haló*. Mnohem častěji se v tomto typu textů objevují různorodé varianty zápisu daných citoslovcí, opakování či zdvojení s dalšími citoslovečnými výrazy.

Obecně lze říci, že interjekce se v literatuře pro děti objevují pravděpodobně poměrně často. Velmi frekventované jsou interjekce dějové a interakční, interjekce stavové jsou zastoupeny méně a zpravidla vyjadřují pozitivní emoce (*sláva, hurá, ach* – častěji v pozitivním významu).

Závěrem shrňme naše poznatky v souvislosti s tezemi uvedenými pod body 5 a 6. Lze říci, že užívání interjekcí v beletrii pro dospělé i pro děti není výjimečné. V beletrii pro dospělé se vyskytují především interjekce stavové, méně interakční, nejméně dějové. Všechny typy interjekcí se vyskytují především v přímé řeči postav, v jejich vnitřní řeči nebo v řeči vypravěče v 1. osobě, který je vlastně také často postavou vystupující ve vyprávěných událostech. V literatuře pro děti se naopak nejčastěji vyskytují citoslovce dějová, méně často pak interakční a stavová, vyjadřující častěji emoce pozitivní než negativní.

1.3.4 Interjekce v psané komunikaci na internetu

V této kapitole se budeme věnovat výhradně takové psané komunikaci na internetu, která je založena na bázi rozhovoru či diskuze. Ve středu našeho zájmu se tedy neocitají internetové varianty tisku a různé informační portály (neboť se domníváme, že v těchto útvarech bude situace podobná jako v obdobných útvarech tištěných), ale útvary stojící na hranici mezi mluvenou a psanou formou jazyka. Právě jisté rysy mluvenosti nás vedou k domněnce, že se v těchto typech textů opět mohou výrazněji uplatnit interjekce. Tyto typy textů jsou blízké běžně mluvené komunikaci, ve které se hojně užívá citoslovcí interakčních, ale zároveň postrádají přímý vizuální kontakt, což poskytuje prostor pro užívání interjekcí stavových, které mohou být v mluvené řeči zastoupeny projevy neverbálními. Domníváme se

však, že některé funkce neverbálních a paralingválních projevů přebírají v tomto typu komunikace emotikony.

Jako výchozí materiál v této kapitole používáme rozhovory, které proběhly přes aplikaci ICQ, která slouží k posílání krátkých textových zpráv mezi uživateli internetu, a dále příspěvky v diskuzích probíhajících na fóru www.lidé.cz a příspěvky v diskuzích a názorových rubrikách pod články zveřejněnými na www.novinky.cz, www.sport.cz a www.super.cz.

1.3.4.1 Interjekce v komunikaci vedené přes aplikaci ICQ

Nejprve se podívejme na užívání citoslovcí v konverzacích vedených po ICQ. Rozhovory, které probíhají přes tuto aplikaci, mají asi nejbližší k běžné mluvené komunikaci. Pisatel sice není s adresátem ve vizuálním kontaktu, ale adresát může poskytovat pisateli okamžitou zpětnou vazbu a pisatel tak může ovlivňovat průběh další komunikace s ohledem na komunikačního partnera. Přes tuto aplikaci se zpravidla dorozumívají přátelé, takže se jedná o komunikaci neformálního charakteru. Blízkost mluvenosti a neformálnost projevu se v praxi projevuje například tím, že do písma pronikají nespisovné koncovky a expresivní prvky, a to i v případech, ve kterých v jiné internetové písemné komunikaci (například v emailech) pisatelé tyto koncovky a prvky nepoužívají³¹.

V tomto typu komunikace hrají důležitou roli emotikony. Často zastupují neverbální projevy, jakými jsou například úsměv, zamračení, rozladění, vztek, smutek a jiné, tedy vyjadřují především takové významy, které jsou v mluvené komunikaci tváří v tvář ztvárněny mimikou. Emotikony však často plní také funkce projevů paralingválních, zejména intonace. Také intonace (dynamika aj.) může být výrazem emocí, ale i signálem, jak máme chápat funkci výpovědi. Není nijak výjimečné připojení tzv. smajlíka za výpovědi, které jsou míněny jako vtip, nebo které obsahují ironii. Zatímco v běžné komunikaci adresát může tyto polohy rozpoznat na základě intonace, v psané podobě přebírá tuto roli emotikon. Ten je v těchto situacích používán výrazně častěji než například uvozovky nebo výpovědi typu: „to byl vtip“. Emotikony tedy, jak se zdá, nepřebírají přímo funkce citoslovcí, ale přebírají funkce neverbálních a některých paralingválních projevů, které by v písmu mohly být ztvárněny také citoslovcí. Lze tedy spíše říci, že emotikony a citoslovce se v psané komunikaci na internetu

31 Toto tvrzení vychází pouze z naší osobní zkušenosti. Jeho platnost tudíž nepovažujeme za absolutní a prokázanou.

doplňují, než že si konkurují. Zatímco úsměv či smích je vyjadřován téměř výhradně prostřednictvím usměvavého emotikonu (citoslovce „hahaha“ je často užíváno k vyjádření ironie, například: „*hahaha*, to je vážně vtipné“), negativní emoce bývají často vyjádřeny oběma způsoby (např. *ach jo* a za povzdech je ještě připojen zamračený emotikon), některé paralingvální či neverbální projevy jsou naopak zprostředkovávány zpravidla citoslovci (povzdechnutí, odkašlání mající funkci upozornění, zde zpravidla na nepřesnou nebo nevhodnou informaci, přitakání).

Samotná citoslovce se v tomto druhu komunikace vyskytují relativně často, ale jedná se spíše o malé množství stále se opakujících, frekventovaných výrazů. Nejčetněji jsou zastoupeny následující výrazy: *no*, *ahoj* (oba více než 100 výskytů), *jojo*, *aha*, *hm(m)*, *jo*, *ahojky* (všechny více než 50 výskytů), *ne*, *papa*, *hele* (více než 30 výskytů), spojení *no jo no*, citoslovce *nazdárek*, *ano*, *ach jo* a *(no) vidíš* (více než 10 výskytů). Celkem jsme v excerpovaných materiálech našli 69 různých interjekcí, z toho však pouze 15 přesáhlo hranici 10 výskytů, 20 citoslovců se pak v materiálech opakovalo více než 5krát. Ostatní interjekce se v textech objevily v menším počtu.

Nejčastěji se v tomto typu textů vyskytují citoslovce interakční, a to zvláště interjekce pozdravové a odpověďové, ale také interakční citoslovce sloužící k zesílení kontaktu (*hele*). Nesmíme zapomenout na nejfrekventovanější „no“, které bychom ve většině případů označili jako „prázdné“ citoslovce, sloužící potřebě mluvčího nějak začít, nějak zareagovat, něco říct. Právě poslední zmiňovaná interjekce stojí na hranici mezi citoslovci a částicemi, často se připojuje k jiným citoslovečným výrazům jako modifikátor. Osobně však mnohdy váháme, zda by nebylo možné považovat tato spojení za spojení dvou citoslovců, nebo dokonce za složený citoslovečný výraz. Dále se v textech vyskytují citoslovce, která vnímáme na hranici mezi interakčními a stavovými, tj. citoslovce sloužící k udržení či zesílení kontaktu, která však s sebou nesou i jistý odstín emocionální, tj. interjekce vyjadřující souhlas, pozornost, empatii (*jojo*, *no jo no*, *no vidíš*, *hm*), nebo naopak jistou lhostejnost, rozladění či nesouhlas (*hm*). Výjimečné není ani užití interjekcí stavových, z nichž se však ve větším počtu prosazuje pouze *aha* a *ach jo*. Tato dvě citoslovce se vyskytují mezi nejpočetnějšími především proto, že jejich užívání je společné většině pisatelů. Užití jiných stavových citoslovců je často typické pro jednoho nebo dva uživatele. V konverzacích konkrétních pisatelů se objevují výrazy jako *a jéje*, *blee*, *bože*, *eh*, *fuj*, *hurá*, *chjo*, *jee* (tj. *jé*), *jejda*, *ježiš*, *juuu* (tj. *jú*), *jupí*, *ouu*, *sakryš*, *uf*, *wow*. Interjekce dějové se vyskytují pouze ojediněle (například: *haha*, *hehe*, *hi*, *kuk*).

Nežli přistoupíme k další kapitole, dovolíme si malé „terminologické“ zastavení. Čím dále postupujeme ve výkladu, tím častěji se setkáváme s interjekcemi, které označujeme jako stojící na hranici mezi dvěma základními typy. Ve skutečnosti se však ukazuje, že spíše než o hranici, na které dané citoslovce „balancuje“ a přikloní se tu na jednu, tu na druhou stranu, se jedná o jakousi oblast průniku dvou množin. Jinak řečeno, ukazuje se, že existují citoslovce, která vyjadřují více významů zároveň. Ukažme si vše na příkladu: u citoslovce *hm* často váháme, zda jej zařadit mezi citoslovce interakční (s emocionálním odstínem významu), nebo stavové (s kontakto­vým odstínem významu). Těžké rozhodování. Právě tato interjekce (ale i další) totiž leží v průniku obou základních typů. Nepatří ani k jednomu, ani k druhému základnímu typu, je zároveň citoslovcem interakčním i stavovým. Proto považujeme za vhodné v dalším výkladu nahradit v obdobných tvrzeních, jaké jsme uvedli výše, výraz „hranice“ pojmem „oblast průniku“ či „přechodové pásmo“.

1.3.4.2 Interjekce v internetových diskuzích a v prostoru pro názory

Situace v diskuzích se zdá být poněkud odlišná. Přestože jsou tyto soubory textů označovány jako diskuze, ve skutečnosti příliš diskuzemi nejsou. Velmi často se objevují jen samostatné názory, na které nikdo nereaguje, málokdy si účastníci vymění více než 2 repliky na jedno dílčí téma. Předpokládáme také, že interakce není tak bezprostřední jako v případě komunikace přes aplikaci ICQ. Na reakce pisatelé čekají déle a mnohdy se ani žádné nedočkají. Odlišné jsou také vztahy mezi komunikanty. Zatímco ve výše uvedeném případě mezi sebou konverzují zpravidla přátelé, v tomto spolu navazují kontakty většinou cizí lidé, které spojuje společný zájem. Protože je dialogický charakter textů často značně utlumen a texty se stávají monologickými promluvami vyjadřujícími osobní názory, domníváme se, že zde frekvence výskytu interjekcí bude nižší, zvláště co se týká interjekcí interakčních. Naopak očekáváme otevřené pole působnosti pro interjekce stavové, jelikož pisatelé vyjadřují své osobní názory a pocity.

Při zkoumání výskytu interjekcí v těchto typech textů jsme navštívili asi 15 diskusí vedených na různá témata (divadlo, herectví, film, literatura, hudba, hrady a zámky aj.), z každé z nich jsme pak excerpovali ze 3-5 stran. Dále jsme excerpovali z více než 10 názorových a diskuzních rubrik vedených pod publicistickými články.

Ve výše zmíněných materiálech jsme našli asi 200 interjekcí, 34 různých. Většina

interjekcí se vyskytovala v diskuzích vedených na www.lidé.cz, v diskuzích pod články bylo citoslovčí minimum, přestože celkově byly promluvy značně expresivní a citově zabarvené. Pouze 6 interjekcí se objevilo v textech více než 10krát. Nejčastěji se ve zkoumaných textech objevovala následující citoslovce: *jo*, *no*, *ahoj*, *ne*, *jojo* a *hm(m)*. Jedná se tedy téměř výhradně o citoslovce interakční (připouštíme možnost zařazení výrazů *no*, *hm* mezi citoslovce stavová). Interjekce stavové se v diskuzích sice objevovaly, ale jejich frekvence byla nízká. Většina emocionálních výrazů se v textech vyskytovala pouze jednou nebo dvakrát. Jednalo se například o interjekce *aaa*, *aha*, *ach*, *ach jo*, *blee*, *fuj*, *jé*, *ježiš*, *jú*, *jupí*. Méně než 10 výskytů měly i některé další interjekce interakční, například *ano*, *člověče*, *hele*. Interjekce dějové se v námi zkoumaných materiálech nevyskytly.

Výsledky našeho zkoumání tedy vyvrátily naše výše zmíněné předpoklady o menším využití interjekcí interakčních a naopak výraznějším uplatnění citoslovčí stavových. Zkoumané materiály potvrdily, že i v textech tohoto typu zaujímají dominantní postavení citoslovce interakční, zatímco pozice interjekcí stavových není nijak výrazná.

1.3.4.3 Shrnutí

Interjekce se na internetu v psaných textech dialogického charakteru vyskytují, a to zejména interjekce interakční, jejichž výskyt úzce souvisí právě s jistými rysy mluvenosti, kterými se tento typ textů vyznačuje. Interjekce stavové jsou užívány méně a užívané výrazy jsou více vázány na konkrétní pisatele, tzn. některý pisatel například rád užívá citoslovce *jé*, jiný zase *wow*. Výraz je pak typický právě pro projev daného mluvčího, avšak v projevech jiných mluvčích se vyskytuje jen zřídka. Společná všem uživatelům, a tudíž nejvýrazněji zastoupena jsou stavová citoslovce *ach* a *ach jo*. Interjekce dějové se v textech vyskytují spíše výjimečně. Teze uvedená pod bodem 7 se nepotvrzuje. Citoslovce jsou v psaných textech na internetu užívána relativně často a v oblastech užití si interjekce a emotikony nekonkurují, ale spíše se doplňují.

1.4 Postavení a fungování interjekcí v projevech mluvených

V této kapitole budeme zkoumat výskyty interjekcí v korpusech ORAL2006 a

ORAL2008, dále v některých televizních diskuzních pořadech a talk show. Na závěr se podíváme na užívání interjekcí v běžné reálné komunikaci. V poslední zmiňované oblasti budeme čerpat z osobní zkušenosti a vlastních excerpací.

1.4.1 Citoslovce v korpusech ORAL2006 a ORAL2008

V úvodu pojednání o výskytu citoslovcí v korpusech ORAL2006 a ORAL2008 považujeme za nutné uvést, že tyto korpusy nejsou morfologicky proznačené. Veškeré informace o interjekcích jsme získali ručním prohledáváním obsažených dat, a je tedy možné, a dokonce pravděpodobné, že byly některé interjekce přehlédnuty a nejsou tak zaneseny do našich výsledků. Doufáme však, že se nejedná o žádné interjekce vyskytující se ve velkém počtu a naše závěry tak nebudou zkresleny zásadním způsobem.

V korpusu ORAL2006 jsme našli na 70 000 výrazů, které bychom označili jako citoslovce, 194 různých. Upozorňujeme na to, že první číslo může být do jisté míry zkresleno, a to především postavením některých citoslovcí interakčních na hranici s jinými slovními druhy (se substantivy, slovesy, částicemi). Na 40 interjekcí se v korpusu vyskytuje více než 50krát, některé však mají i více než 10 000 výskytů.

Více než 10 000krát se v korpusu objevují interjekce *jo* a *no*, z nichž druhé jmenované by bylo možné v mnoha případech považovat za částici. Více než 5000 výskytů mají další interakční výrazy *hm* a *ne*. Více než 1000 výskytů mají citoslovce *aha*, *eee* (zapsaný hezitační zvuk), kontaktné *hele*, *vid'* a *viš* a samostatně počítané dlouhé varianty *né* a *nó*. Nad 500 výskytů mají interjekce *ano*, *(no)počkej(te)*, sporné *prosim* a *žejo*. Více než 100krát se v materiálech vyskytují výrazy *ahoj*, *ehm*, *člověče* (včetně varianty *čoveče*), *jé* (včetně násobených variant), *ježiš*, *ježišmarja* (různé varianty zápisu), *jó*, *jojajo*, *vidiš*, případně *víte*. Nad hranici 50 výskytů se ještě dostaly interjekce *ach (jo)*, na hranici stojící *bohužel*, dále *bože*, *čau*, sporné *díky*, dále pak *fuj*, *cha* (včetně násobených variant), *jojo*, *nenene* a *sakra*.

Obecně lze říci, že v prepisech mluvených projevů se setkáváme s větší variantností zápisu jednotlivých citoslovcí, než tomu bylo v případě projevů psaných. Jako příklad uveďme citoslovce „ježišmarja“, které se v korpusu vyskytuje v těchto podobách: *ježišmarja*, *ježišmarjá*, *ježišmarjá*, *jéžišmarjá*, *ježišmaria*, nebo citoslovce „aha“, zapisované též jako *ahá*, *áha*, *ahaa* a jiné. Různé délkové varianty (máme zde na mysli délku hlásek značenou

diakritickým znaménkem) zpravidla počítáme dohromady a jejich souhrnný počet uvádíme pod výrazem, který považujeme za základní. Stejný postup volíme i v případě zdvojených či ztrojených variant (*cha, cha, cha; chacha; chachacha*), výjimku činíme u některých výrazů interakčních, u kterých pocítujeme v násobených variantách jistý emocionální významový odstín navíc (*nenene, jojo, jojojo*).

Nejčastěji užívanými interjekcemi v mluvených textech excerpovaných v korpusu ORAL2006 jsou interjekce interakční, a to zejména odpověďové (*jo, ne, hm, ano*) a výrazy sloužící k udržení a zesílení kontaktu (*hm, hele, vid', víš, (no)počkej(te), člověče, souhlasné jojo, jojojo, dále vidíš, víte*), dále pak interjekce pozdravové (*ahoj a čau*) a často významově prázdné výrazy (*no, žejo*). Výjimečné nejsou ani interjekce stavové. Nejčastěji se v projevech vyskytuje interjekce *aha* (ve kterém také vnímáme jistou funkci kontaktní), dále *ježiš, ježišmarja, ach (jo), bože, fuj a sakra*. Z dějových interjekcí se výrazněji uplatňují jen výrazy *eee* a *ehm*, které jsou zaznamenáním parajazykových projevů (hezitačního zvuku a odkašlání) a které plní v podstatě funkce kontaktní či emocionální – první výraz bychom zařadili do skupiny významově „prázdných“ interjekcí, sloužících potřebám mluvčího, druhý pak plní funkci upozorňovací. V mluvených korpusech se objevují i další dějová citoslovce, ale jednotlivé výrazy jsou zastoupeny jen v malém počtu (zpravidla se nevyskytují více než 5krát). V řeči je jich užíváno pravděpodobně jen zřídka a slouží k ozvláštňení či dramatizaci vyprávěných událostí. Malá četnost užívání těchto výrazů souvisí právě s jejich funkcí. Pokud by byla dějová citoslovce užívána příliš často, brzy by ztratila svou schopnost ozvláštňit a „okořenit“ projev mluvčího. Mezi častěji užívané dějové interjekce patří například *buch, bum, čvachty, ham, hop, kva, píp, prásk, ťuk* a jiné.

V korpusu ORAL2008 jsme našli přes 80 000 interjekcí, 194 různých. Situace je zde velmi podobná jako v korpusu ORAL2006. Přes 10 000 výskytů mají výrazy *jo* a *no*, přes 5000 *hm* a *ne*, více než 1000 výskytů mají výrazy *eee, hele*, dále *vid'* a *víš*. Více než 500krát se objevují citoslovce *aha, ano, jó, né, nó, počkej, prosim*, nad 100 výskytů mají interjekce *ahoj, člověče* (včetně varianty *čoveče*), *jé, ježiš, ježišmarja, jó, jojo, mmm, nonono, vidíš, víte*. Hranici 50 výskytů překročila ještě citoslovce *ach (jo), bohužel, čau, fuj, podívej, pozor, škoda*.

Nejpočetněji jsou opět zastoupeny interjekce interakční a dále stavové. Interjekce dějové se objevují jen v malém počtu, který většinou nepřesahuje 10 výskytů.

Údaje čerpané z korpusů potvrzují naše teze uvedené pod body 9, 10 a 11. V mluvené komunikaci se užívají především interjekce interakční, ze stavových interjekcí se výrazně uplatňuje jen několik výrazů, které se však vyskytují v poměrně vysokém počtu (*aha*, *ach(jo)*, *ježiš*, *ježišmarjá*, *fuj* a na pomezí stojící *bohužel*). Dějová citoslovce se v mluvené komunikaci příliš nevyskytují, frekventovaně se objevují pouze ta, která jsou záznamy parajazykových projevů, které však ve vlastní mluvě byly pravděpodobně ztvárněny příslušným zvukem, nikoliv slovem. Jiná dějová citoslovce se vyskytují jen zřídka a slouží pravděpodobně k oživení vyprávění.

1.4.2 Citoslovce užívaná v televizních diskuzích a talk show

Ke zkoumání výskytu interjekcí v této oblasti jsme si zvolili několik televizních pořadů zábavních i publicistických. Opět upozorňujeme na fakt, že množství excerpovaných materiálů je velice malé, a nelze z nich proto vyvozovat závěry, které by měly zásadní vypovídající hodnotu. Vnímáme také, že excerpovaná data nejsou vyvážená. Čerpáme výhradně z pořadů televizních, opomíjíme pořady rozhlasové, v našem výběru dále výrazně převažují pořady zábavního charakteru nad pořady publicistickými, co se médií týká, čerpáme především z pořadů České televize, jen v malém množství z pořadů televizí komerčních. Vědomi si těchto nedostatků, nepovažujeme dále uvedená tvrzení za průkazná. Klademe si za cíl naznačit možné tendence uplatňující se v užívání citoslovcí v této oblasti. Konkrétně jsme čerpali z následujících materiálů: Všechnopárty (5)³², Mambashow (3), Uvolněte se, prosím (3), Mr. GS (3), Stahovák (1), Prostřeno (1), Máte slovo (2), Otázky Václava Moravce (2), Partie (1).

Obecně lze říci, že zkoumání citoslovcí v mluvených projevech je obtížnější než v projevech psaných. V mluvených projevech se velmi často objevují „výrazy“, u kterých váháme, zda je máme označit za zvuk, respektive parajazykový projev, či citoslovce. Ve sporných případech jsme se zpravidla přiklonili k hodnocení daných „výrazů“ jako zvuků, důsledně jako citoslovce excerpujeme pouze poloartikulovaný výraz *hm*, *mm*.

V mluvených projevech publicistického charakteru, za které považujeme například rozhovory vedené v pořadech Otázky Václava Moravce, Partie, případně Máte slovo, se citoslovce vyskytují velice zřídka. Nejčastěji užívanými interjekcemi v této oblasti jsou

32 V závorkách uvádíme počet excerpovaných pořadů.

interjekce pozdravové (*dobrý den*) a odpověďové (*ano, ne*). Ojedinele se objevují jiná interakční citoslovce sloužící zpravidla k zesílení kontaktu (*hele, podívejte se, poslouvejte*) nebo k řízení rozhovoru ((*tak*)*prosím* – ve významu předání slova), zcela výjimečně jsme se setkali s citoslovci stavovými (*ejhle, hrůza, hurá* – všechny pouze jeden výskyt).

V rozhovorech vedených v pořadech zábavních je citoslovci užíváno více. Lze si však povšimnout, že užívání některých citoslovci je často vázáno na konkrétní osobu, zpravidla osobu moderátora, pro kterého je užívání daného výrazu typické. Standardně se v pořadech objevují interjekce pozdravové (*dobrý večer, ahoj, adios*), jejichž užívání souvisí s formátem daného pořadu, podle kterého je třeba diváky i hosty přivítat a na závěr se s nimi rozloučit. Interjekce interakční jsou užívány nejčastěji, řidčeji pak interjekce stavové, výjimečně interjekce dějové, které se často objevují jako komentář k obrázku, videu či aktuální situaci. Za zajímavý považujeme fakt, že jsou citoslovce často součástí výpovědi osoby, o které se vypráví, ale ve studiu přítomna není. Například: „Moje matka říkala: *Ježíšmarjá...*“, „...řekl: *Ty vole, tys mě dojal...*“, „...řekl: *Hele, poslouvej, já chci...*“. Citoslovce zde slouží jako prostředek k barvitějšímu a zajímavějšímu vyprávění.

V našich materiálech mělo více než 10 výskytů 14 citoslovci, a to převážně interakčních. Nejčastěji užívaným citoslovcem bylo významově prázdné *no*, připojované na začátek, ale i na konec výpovědi (celkem 124 výskytů). Na pomyslném druhém místě se umístilo citoslovce *ne* (57 výskytů), následovala interjekce *jo* (33 výskytů), která však vyjadřovala spíše povzbuzování a zájem nežli souhlas. Skrze pořady Mr. GS a Stahovák se na přední místa ve frekvenci dostal i výraz *ty vole (vole)* (30 výskytů), který nepovažujeme za oslovení (respektive spojení zájmena a substantiva), nýbrž za citoslovce významově opět poněkud prázdné, které bychom řadili k takovým výrazům, jakými jsou například výše zmiňované *no* nebo *žejo*. 24 výskytů mají citoslovce *dobrý večer* a *hm (mm)*, 22 výskytů odpověďové *ano*, 18 výskytů významově prázdné *jo* připojované na konec výpovědi a kontaktové *hele*, 17 výskytů samostatně počítané *né*, 11 ještě expresivnější *nene(ne)*, 10krát se v textech vyskytlo zdvojené, případně ztrojené *nono(no)*. Nijak výjimečné nebylo ani užívání dalších interakčních interjekcí, například *čoveče, haló, heďte se, podívejte se, vid', víš (víte), vidíte*. Ze stavových citoslovci se v pořadech objevovalo jen malé množství výrazů, které se však vyskytovaly opakovaně. Jednalo se o výrazy *ježíš(i), ježíšmarjá, sakra*, případně *zaplatpánbůh*. Často jsme se setkávali také s významově prázdným *žejo*. Jiné emocionální výrazy byly zastoupeny pouze jednou, například *ó, ou*. Z dějových citoslovci se v excerpovaných materiálech objevila po jednom citoslovce *bububu, bzum, hop a ratatata*.

1.4.3 Citoslovce a jejich užívání v běžné mluvené komunikaci

V této kapitole vycházíme z osobní zkušenosti (užívání citoslovcí naše a našich rodinných příslušníků, komunikace s dětmi) a z vlastních excerpce některých mluvených projevů „zaslechnutých“ zejména v prostředcích MHD, na ulicích, v restauracích a v obdobných neformálních situacích. Naše pozorování probíhalo „nárazově“ v průběhu několika měsíců.

Ačkoliv jsme se domnívali, že v této oblasti se citoslovce uplatní nejvíce, zjistili jsme, že užívání citoslovcí v běžné mluvené komunikaci není nijak časté. K vyjadřování významů, které mohou být neneseny citoslovcí, je často využíváno prvků neverbální komunikace a parajazykových projevů. Mezi nejčastěji užívaná citoslovce patří citoslovce interakční, například *ano, hele, jo, jojo, ne, vid'(te), víš(víte)*, dále významově prázdné *no, žejo a ty vole*, ze stavových citoslovcí se pak objevují spíše výrazy vyjadřující emoce negativní, například *au, fuj, ježiš, ježišikriste, ježišmarjá, sakra*. Citoslovce dějová se v běžné řeči vyskytují jen výjimečně, slouží k dramatizaci vyprávění, nebo vyjadřují ironii (*hahaha*, opravdu vtipné) či škodolibost (*chacha*).

Frekvence dějových citoslovcí výrazně stoupá při komunikaci s malými dětmi. K tomuto slovnímu druhu totiž patří první slova, která si dítě osvojuje. Dospělý mluvčí se v průběhu komunikace přizpůsobuje stupni vývoje řeči svého malého komunikačního partnera, aby si navzájem porozuměli. Nejčastěji užívanými interjekcemi při komunikaci s dětmi jsou interjekce napodobující zvuky vydávané zvířaty (*bé, bú, haf, mé, mňau, ...*), ale také zvuky vydávané neživými předměty (*bác, bum, cink, tiktak, ...*) nebo interjekce, které napodobují zvuky vznikající při pohybu. Citoslovce jsou rovněž součástí mnoha dětských říkanek a her. S rozšiřováním slovní zásoby dítěte však citoslovce z jeho slovníku mizí a také dospělý komunikační partner užívání interjekcí omezuje, až se citoslovečné výrazy vytratí z jejich řeči téměř docela.

Srovnáme-li uvedené výsledky s našimi výše vyslovenými tezemi, docházíme k následujícím závěrům. Citoslovce se vyskytují velmi zřídka nejen ve formálních mluvených projevech, ale v mluvených projevech vůbec (teze 8). Pokud se v mluvené komunikaci citoslovce vyskytují, jsou to zejména citoslovce interakční (teze 9) a jen omezené množství citoslovcí stavových, která se však poměrně často opakují (teze 10). Užití citoslovcí dějových je velmi řídké, užívají se téměř výhradně v komunikaci s malými dětmi (teze 11, 12).

2. SHRNU TÍ PRAKTICKÉ ČÁSTI

V praktické části jsme zkoumali výskyt interjekcí v textech psaných a mluvených. Nyní shrňme naše poznatky a porovnejme, jaké shody nebo naopak rozdíly se v užívání citoslovcí v různých typech textů objevují. Nejprve si připomeňme, jaká je situace v komunikaci psané.

V odborné a populárně naučné literatuře se interjekce zpravidla nevyskytují, a pokud ano, je tomu tak především v textech lingvistického nebo náboženského charakteru. Často jsou interjekce součástí přímých řečí, citací. Nejpočetněji zastoupeny jsou v tomto typu textů interjekce stavové, konkrétně *aha*, *ach*, *amen*, *běda*, *bravo*, *ejhle*, *fuj*, *jé*, *ó*, *proboha*, dále citoslovce interakční *hle* a *vida* a v přechodovém pásmu stojící *hm*.

V textech publicistických se interjekce objevují především v přímých řečech a rozhovorech, tj. v textech, které byly původně mluvené a teprve následně byly zapsány. Nejčastěji se však objevují citoslovce v názvech, například divadelních souborů, hudebních skupin, televizních pořadů, časopisů, písní, divadelních her a podobně. Nemalé množství interjekcí se objevuje také v otiskovaných dílech beletristických. Nejužívanějšími citoslovci v publicistických textech jsou citoslovce stavová – *proboha*, *ach*, *ó*, *sakra*, *aha*, *bravo* a interakční – *haló*, *hej*, *hle*, *vida* a *hm*. Některé z těchto výrazů se však dostaly na přední místa pouze díky výskytu citoslovce v některém z vlastních názvů. Jedná se například o výrazy Haló (název novin), Hej (názvy písní), Aha (název novin), Bravo (název časopisu). V údajích excerpovaných vlastními silami se uplatňovaly především interjekce interakční odpověďové (*ano*, *ne*, *jo*) a další interjekce s odpověďovou funkcí (*hm*). Z interakčních citoslovcí byly dále v materiálech zastoupeny výrazy pozdravové (*ahoj*, *sbohem*, *na shledanou*) a jiné výrazy plnicí kontaktové a upozorňovací funkce (*haló*, *hele*, *podívej se*, *pozor*, *víte*). Téměř dvě třetiny z celkového množství interjekcí byly tvořeny právě interjekcemi interakčními. Poslední třetinu tvořila citoslovce stavová, kterých bylo co do počtu různých výrazů více, ale jednotlivé výrazy se tak často neopakovaly. Citoslovce dějová se v excerpovaných textech téměř nevyskytovala.

V oblasti umělecké literatury není užívání citoslovcí nijak výjimečné. Podle dat získaných z korpusů se v textech nejčastěji objevují opět interjekce stavové. Ukazuje se, že zatímco v mluvené řeči jsou emoce vyjadřovány zpravidla neverbálně nebo pomocí paralingválních prostředků, psané texty takové možnosti vyjádření nemají, a proto využívají

citoslovci častěji, než je tomu v běžné komunikaci mluvené. Nejfrekventovanějšími citoslovci v uměleckých textech jsou citoslovce *ach, aha, běda, haleluja, já, jupí, oh, ó, panebože, proboha* a *sakra*, z interakčních výrazů *haló, hej (hou), hle, jó, vida, vid'!te* a citoslovce *hm* patřící do přechodového pásma. Nezapomeňme však, že výčet zvláště interakčních citoslovců může být do jisté míry zkreslený zařazením daných výrazů k jinému slovnímu druhu nebo do kategorie „neoznačené“. Z interjekcí dějových se výrazněji prosazuje pouze *bum* a *prásk*. Větší množství interjekcí dějových se objevuje ve specifické kategorii umělecké literatury – v dílech pro děti. Užívána jsou obzvláště citoslovce napodobující zvuky vydávané zvířaty, dále pak výrazy *bum* a *hop*, z interakčních citoslovců jsou užívány zejména výrazy *haló, hej, hele, hola*, z citoslovců stavových interjekce *ach* (v pozitivním významu), *hurá* a *sláva*.

Užívání interjekcí v psané komunikaci na internetu je ve dvou zkoumaných oblastech různé. V komunikaci vedené přes aplikaci ICQ se vyskytují interjekce relativně často, nejčastěji jsou zastoupeny výrazy *no, ahoj, jojo, aha, hm(m), jo, ahojky, ne, papa, hele, no jo no, nazdárek, ano, ach jo* a *(no) vidíš*. Nejčastěji se tedy v tomto typu komunikace užívají citoslovce interakční pozdravová a odpověďová, ale také kontaktní. Dále se můžeme opakovaně setkat s citoslovci, která označujeme jako významově „prázdná“ (*no*). Výjimečné není ani užívání interjekcí stavových, z nichž se však v hojném počtu objevují pouze dvě, *aha* a *ach jo*. Užití dalších stavových interjekcí je silně vázáno na konkrétní uživatele jazyka, a proto nejsou konečné počty výskytů tak vysoké. V internetových diskuzích a prostorech pro názory se interjekce vyskytují naopak jen zřídka a pokud, tak jsou to zejména citoslovce interakční (*jo, no, ahoj, ne, jojo, hm*). Stavové interjekce se vyskytují jen minimálně a jejich užití je často vázáno na konkrétního pisatele. Dějová citoslovce se v námi zkoumaných materiálech nevyskytla.

Vezmeme-li si veškeré výskyty interjekcí v oblasti písemných projevů, nejčastěji jsou v nich užívány výrazy *aha, ach, hle, hm, ó, proboha* a *vida* (ve třech nebo dokonce všech čtyřech zkoumaných typech textů). Alespoň ve dvou typech textů se vyskytují frekventovaně interjekce *ahoj, běda, bravo, haló, hej, hele, já, jo*. Srovnáme-li tyto údaje s údaji uvedenými ve Frekvenčním slovníku češtiny³³, uvidíme, že se výsledky do značné míry překrývají. Ve Frekvenčním slovníku češtiny se na prvních místech objevují výrazy *ano, ne* a *no*, které se v našem výčtu nejfrekventovanějších citoslovců v oblasti písemných projevů nevyskytují. Je tomu tak proto, že v korpusech jsou všechny tři výrazy hodnoceny zpravidla jako částice.

33 Autorský tým pod vedení F. Čermáka a M. Křena: *Frekvenční slovník češtiny*. Praha: NLN, 2004. ISBN 80-7106-676-1.

V našich vlastních excerpcích se však tyto výrazy „umístily“ vysoko, a to nejen v excerpcích z textů psaných, ale i mluvených. Na dalších místech se ve Frekvenčním slovníku objevují interjekce *jo/jó, ach, ó, hm, proboha, vid'te, hele, aha, sakra, ahoj, člověče, hle, hej, běda, haló, au, vida, amen, fuj, panebože, nazdar, já, bravo, cha, och* a další. V těchto 25 výrazech jsou obsažena všechna nejpočetněji zastoupená citoslovce v psaných textech a některá další, která se výrazněji prosadila alespoň v jednom typu textů nebo se do výčtu nedostala z důvodu „chybného“ proznačení. Jediným citoslovcem z předních míst, které se v námi zkoumaných textech neobjevovalo, je citoslovce *au*.

V oblasti mluvených projevů jsme zkoumali především data korpusová, dále jsme excerpovali z malého množství televizních diskuzí a talk show a také jsme poslouchali a pátrali po citoslovcích v běžné mluvené komunikaci. Podle korpusových dat se v mluveném jazyce vyskytují nejvíce citoslovce interakční, a to konkrétně výrazy *jo, ne, hm, ano, hele, vid', víš/víte, (no)počkej(te), člověče, jojo, jojojo, jó, né, vidíš, ahoj, čau, pozor* a významově prázdné výrazy *no, žejo*. Ze stavových interjekcí se nejčastěji objevují výrazy *aha, ježiš, ježišmarjá, ach(jo), bože, fuj, sakra a škoda*. Z dějových citoslovců se v mluvených korpusech prosazují zejména citoslovce *eee* a *ehm*, která jsou však z větší části pravděpodobně záznamem parajazykových projevů, tzn. v mluvené formě byla ztvárněna zvukově, a tudíž se o citoslovce nejednalo.

V excerpcích z televizních pořadů dialogického charakteru z oblasti publicistiky se uplatňovaly výrazněji jen interjekce odpověďové a pozdravové. V pořadech zábavních byly nejčastěji užívanými citoslovci výrazy *no, ne, jo* (ve významu povzbuzení), *ty vole, hm, dobrý večer, ano, jo* (bez významu), *hele, né, nene(ne), žejo*. Uplatňovala se však i další citoslovce interakční. Ze stavových interjekcí byly nejvýrazněji zastoupena citoslovce *ježišmarjá, ježiš(i)* a *sakra*.

Ani v běžné mluvené komunikaci se interjekce příliš často neuplatňují. Nejčastěji jsou užívány výrazy interakční – *ano, hele, jo, jojo, ne, vid'(te), víš(víte)*, významově prázdné *no, žejo* a *ty vole*, ze stavových citoslovců jsou nejfrekventovanější citoslovce vyjadřující spíše pocity negativní – *au, fuj, ježiš, ježišikriste, ježišmarjá, sakra*. Citoslovce dějová se v běžné řeči vyskytují jen výjimečně, mohou posloužit k oživení vyprávění, mohou vyjadřovat ironii či škodolibost.

Zdá se tedy, že zatímco v textech psaných zaujímají dominantní postavení interjekce stavové, v textech mluvených jsou to spíše interjekce interakční. Přestože jsme očekávali, že

větší pole působnosti budou mít citoslovce v oblasti projevů mluvených, ukazuje se, že mají větší možnosti uplatnění spíše v projevech psaných. Nejčastěji se citoslovce objevují v psaných projevech mluvených, tj. v textech primárně mluvených a zapsaných (rozhovory, citace) nebo v textech, které jsou stylizované jako řeč mluvená (přímá řeč v beletrii). Za hlavní důvod považujeme fakt, že parajazykové a neverbální projevy, které nesou značnou část významů v komunikaci mluvené, ale také obecně zvuky vydávané okolím musí být v komunikaci psané ztvárněny jazykově. Takže zatímco odkašlání či smích jsou v mluveném projevu „pouze“ zvuky, ve formě psané to mohou být již citoslovce.

ZÁVĚR

„Citoslovce nazývají se slova označující hnutí mysli. Lat. název *interiectiones* značí, že vymykají se z kontextu věty. ... V proudu řeči tvoří citoslovce právě tak celek, jako celá správně ustrojená věta, jenom že méně upravený, primitivnější. Některá citoslovce představují nejstarší fazi jazykového vývoje, jiná jsou dosti pozdní; blednutí významu dobře vyhovuje potřebě, vyjádřiti stále rozmanitější hnutí mysli vyvíjejícího se lidstva.“³⁴

Tímto citátem jsme práci začali a nyní ji tímto citátem také zakončíme, protože i přes své stáří stále aktuálně a přesně vystihuje podstatu věci. Také my jsme se v této práci pokusili o definici citoslovcí jako slovního druhu. Zmapovali jsme přístupy k citoslovcím v současných českých mluvnicích i slovnících a pokusili jsme se vytvořit přístup vlastní. Podali jsme definici citoslovcí, kterou bychom označili jako souhrnnou, navrhli jsme nový přístup k dělení interjekcí, snažili jsme se vymezit tento slovní druh vůči jiným slovním druhům, zejména částicím. V druhé části této práce jsme se zajímali o postavení a fungování citoslovcí v psané i v mluvené formě jazyka a došli jsme místy k překvapivým poznatkům. Na závěr této práce tedy připojujeme shrnutí našeho zkoumání.

Z části teoretické

Ze všeho nejdříve cítíme potřebu oddělit od sebe prostředky verbální a neverbální komunikace, tudíž rozlišit citoslovce od parajazykových projevů. Z mluvnických příruček se o této problematice zmiňuje výrazněji pouze Mluvnice češtiny 2 a dále pak touto příručkou inspirovaný Encyklopedický slovník češtiny. V naší definici vycházíme z poznatků uvedených právě ve zmiňované Mluvnici češtiny, tyto poznatky však explicitněji formulujeme a rozšiřujeme. V našem přístupu považujeme za citoslovce veškeré zvuky zapsané pomocí písmen (a následně čtené), jelikož se domníváme, že není možné zapsat a následně vyslovit (přečíst) „něco“ neartikulovaného. Zapsáním se tedy stává i parajazykový jev interjekcí. V mluvené podobě zůstává rozdíl mezi citoslovcem a zvukem zachován.

Při definování docházejí všechny mluvnice k názoru, že citoslovce jsou slovním druhem autosémantickým a neohebným. Druhý bod však bývá v průběhu výkladu částečně přehodnocován. Některá citoslovce se totiž částečně ohýbat mohou a ta jsou pak v mluvnicích

34 *www.coto.je* : *Ottova encyklopedie* [online]. [2000] [cit. 2007-03-18]. Dostupný z WWW: <www.coto.je>.

reflektována jako výjimky. Jediná příručka mající odlišný přístup je Česká mluvnice. Nabízí jakési statické řešení této problematiky. Poukazuje na fakt, že citoslovce typu *vid'/vid'te* není nutné považovat za částečně ohebná, lze je vnímat tak, že se neohýbají, ale pouze přejala po ustrnutí z jiného slovního druhu více tvarů, více slov. Osobně jsme se přiklonili k ponechání výjimek, jelikož částečná ohebnost je možná více než specifikem citoslovcí vzniklých ze sloves specifikem výrazů kontaktních, které potřebují rozlišit počet adresátů a vyjádřit, zda je mluvčí do této skupiny adresátů zahrnut, či nikoliv. Dále ve významové definici nenacházíme v jednotlivých mluvniciích výraznější rozdíly. Části významové definice jsou zároveň definicemi druhů interjekcí. Všechny příručky se shodují na jejich členění podle významového kritéria na citoslovce emocionální, kontaktní a onomatopoická (k tomuto pojetí docházejí všechny mluvnice, přestože se od sebe názvy jednotlivých skupin drobně liší). Mluvnice češtiny 2 výrazněji poukazuje na interjekce, ve kterých se kombinují významy specifické pro dvě či všechny tři skupiny. Poukazuje na citoslovce, která v závěru práce zařazujeme do tzv. přechodového pásma. Mluvnice se příliš neliší ani v definici citoslovcí z hlediska syntaktického. Naše definice citoslovcí nepřináší v podstatě nic nového, je v pravém slova smyslu definicí souhrnnou.

Návrh definice citoslovcí

Citoslovce jsou slova, která vyjadřují city, pocity, nálady nebo prožitky mluvčího (příp. adresáta nebo třetí osoby), nebo slouží k navazování kontaktu, nebo napodobují zvuky a pojmenovávají pohyby. Jedná se o slovní druh neohebný, s výjimkou některých kontaktních citoslovcí, která se částečně ohýbat mohou. Citoslovce stojí často zcela samostatně, nebo tvoří v rámci věty samostatnou výpověď nevětného charakteru (tzv. větný ekvivalent, například: „*Pst*, někdo jde.“), nebo jsou součástí výpovědi jako expresivní modifikátory, a nejsou tedy větným členem. Funkci větného členu však plnit mohou, a to zejména citoslovce onomatopoická, v metajazykových větách pak může stát jakékoliv citoslovce v pozici téměř jakéhokoliv větného členu. Za interjekce jsou považovány veškeré zapsané zvuky, v mluveném jazyce pak pouze zvuky artikulované. Dále se citoslovce vyznačují příznakovou fonologickou strukturou, která naznačuje jejich expresivitu. Objevují se v nich neobvyklé fonémy a neobvyklé kombinace fonémů, mají tendenci k opakování slabik, některé interjekce mohou mít několik variant a ve víceslovných výrazech citoslovečných se někdy uplatňuje rýmování.

Jak jsme se již zmínili výše, v členění citoslovcí podle významového kritéria se všechny mluvnice shodují. Drobné odchylky v pojmenování jednotlivých skupin podle našeho názoru pramení z jakési „bezradnosti“ nalézt vhodný nadřazený pojem. My jsme v naší práci navrhli jako variantu k tradičnímu dělení citoslovcí na pocitová, kontakto- a onomatopoická pojmenování skupin na základě obecné povahy vyjadřovaných entit.

Návrh dělení citoslovcí

V našem pojetí by citoslovcím pocitovým odpovídal pojem interjekce stavové, citoslovcím kontakto- a interjekce interakční a citoslovcím zvukomalebným pojem interjekce dějové.

Interjekce stavové dále navrhujeme dělit na interjekce vyjadřující emoce subjektu a interjekce vyjadřující jeho fyzické stavy. V rámci obou podskupin považujeme za vhodné dále vydělit kategorii citoslovcí vyjadřujících libost a naopak nelibost. Jemnější určení bychom ponechali na potřebách uživatele jazyka.

Interjekce interakční bychom dále rozdělili na 3 podskupiny – citoslovce kontakto-, povelová a vybízející, reakční a odpověďová.

Citoslovce dějové navrhujeme členit na citoslovce napodobující zvuky a interjekce označující zvuky vydávané při pohybu. V rámci obou kategorií bychom dále dělili citoslovce na citoslovce vydávaná živými nebo naopak neživými původci.

Ve třetí kapitole této práce jsme se věnovali problematice mezidruhových hranic. Krátce jsme se zmínili o citoslovcích sekundárních, vzniklých z jiných slovních druhů, avšak jako nejproblematictější jsme vnímali hranici mezi částicemi a citoslovcí. Ačkoliv jsme se snažili stanovit jasnější pravidla pro rozlišování obou slovních druhů, nebyli jsme v této oblasti zcela úspěšní. V zásadě jsme souhlasili s názorem M. Vondráčka, že citoslovce od částic odlišuje jejich schopnost být sama o sobě plně sdělná a vytvářet větné ekvivalenty, přičemž první zmiňované kritérium považujeme za „důležitější“ než druhé. Z tohoto přístupu vyplývá naše tendence hodnotit některé částice jako citoslovce. Máme na mysli především ty částice, které jsou v Mluvnici češtiny 2 označeny jako „čistě emocionální“ (tj. *bohužel*, *bohudíky*, *naštěstí*, *zaplaťpánbůh*, ...). Jsme si však vědomi toho, že na základě těchto obecných kritérií stále nelze některá slova jednoznačně přisoudit k jednomu či druhému

slovnímu druhu. Každý konkrétní případ je třeba posuzovat samostatně a s ohledem na širší kontext. Ani „individuální“ přístup nám však nezaručí, že se nám podaří o příslušnosti výrazu k danému slovnímu druhu rozhodnout.

V kapitole čtvrté jsme podrobili kritice zpracování citoslovcí v českých slovnících, konkrétně především ve Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Jelikož se slovníková díla potýkají v souvislosti se zpracováním citoslovcí s mnoha nesnázemi (formulování kritéria výběru, výběr vhodných zdrojových textů, nejasné hranice mezi citoslovcí a parajazykovými projevy, variantnost zápisu, významová vázanost citoslovcí na kontext aj.), navrhli jsme jako možné řešení uvádění citoslovcí v jakémsi přehledu na konci slovníku, anebo jejich úplné vypuštění a vytvoření speciálního slovníku citoslovcí.

Z části praktické

Shrnutí praktické části podáme v podobě opravených a rozšířených tezí, které byly uvedeny na počátku praktické části práce.

1. Ani po našem zkoumání nejsme schopni jednoznačně říci, zda se interjekce užívají častěji v řeči mluvené, či psané. Zdá se však, že větší možnosti uplatnění poskytují citoslovcím texty psané, a to zejména ty, které jsou záznamem projevů mluvených nebo jsou jako mluvené stylizovány.

Tvrzení o postavení a fungování interjekcí v projevech psaných:

2. Citoslovcí se v psaných textech vyskytuje více, než se na první pohled zdá.
3. V odborných textech se interjekce zpravidla nevyskytují. Výjimkou jsou některé texty lingvistické (pojednávající o citoslovcích, nebo obsahující citoslovce v příkladových větách) a texty náboženského charakteru. U příruček populárně naučných platí, že čím blíže mají ke stylu publicistickému nebo uměleckému, tím větší množství interjekcí se v nich vyskytuje. Dominují citoslovce stavová, řídčeji se objevují interjekce interakční, interjekce dějové lze nalézt jen výjimečně.
4. V publicistických textech není užívání interjekcí časté.
 - a) Citoslovce se v publicistických textech vyskytují především v přímých řečech

(citacích) a rozhovorech, mohou sloužit také k aktualizaci, ozvláštnění textu, ale zdaleka nejčastěji jsou součástí názvů.

b) Fakt, že se citoslovce vyskytují častěji v periodikách, která bychom označili jako „bulvární“, nebyl prokázán. Domníváme se však, že kdyby byla tato teze potvrzena, byla by v rozporu se zjištěním, že se interjekce vyskytují zejména v žánrech analytických, na které je bulvární tisk skoupý.

c) Nejčastěji užívanými citoslovci jsou citoslovce stavová, následují interakční, dějové interjekce se vyskytují jen zřídka.

5. V beletristických dílech není užívání interjekcí výjimečné.
 - a) Všechny typy citoslovcí se vyskytují především v přímé řeči postav, v jejich vnitřní řeči nebo v promluvách vypravěče v 1. osobě. V psaném textu nahrazují citoslovce parajazykové projevy a slouží ke zprostředkování zvuků.
 - b) V beletrii se vyskytují zejména citoslovce stavová, méně interakční, nejméně dějová.
6. Citoslovce se hojně vyskytují v literatuře pro děti, zvláště pro ty nejmenší. Dominantní postavení zauímají citoslovce dějová, méně časté jsou interjekce interakční a stavové, které vyjadřují častěji emoce pozitivní než negativní.
7. V psané komunikaci na internetu se vyskytuje relativně málo citoslovcí. Nejčastěji jsme se setkali s citoslovci interakčními, což souvisí s jistými rysy mluvenosti tohoto typu komunikace. Užívání interjekcí stavových je často vázané na konkrétního uživatele. Citoslovce dějová se vyskytují zřídka. Citoslovce se v internetové komunikaci doplňují s emotikony.

Tvrzení o postavení a fungování interjekcí v řeči mluvené:

8. V mluvených projevech se citoslovce příliš často nevyskytují. Jejich roli přebírají prostředky neverbální komunikace, zvláště paralingvální projevy.
9. V řeči běžně mluvené se vyskytují zejména citoslovce interakční (kontaktová).
10. Ze skupiny citoslovcí stavových (emocionálních) se v běžně mluvené komunikaci objevuje jen omezené množství stále se opakujících výrazů. Tato skupina citoslovcí může být dobře nahrazena mimikou či gesty.
11. Citoslovce dějová (zvukomalebná) se v komunikaci mezi dospělými či dospívajícími téměř nevyskytují. Jejich roli přebírají do značné míry parajazykové projevy.

12. Frekvence citoslovcí výrazně stoupá při komunikaci s malými dětmi. V této komunikaci se naopak vyskytují v největším množství citoslovce dějová.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- Blatná, R.: *Zvukomalba a pragmatika* in Jazyk a jeho užívání. Praha, 1996.
- Čechová, M. a kolektiv autorů: *Čeština - řeč a jazyk*. ISV nakladatelství, Praha, 1996.
- Čermák, F., Křen, M. a autorský tým: *Frekvenční slovník češtiny*. NLN, Praha, 2004.
- Český národní korpus – SYN2000*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2000.
Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Český národní korpus – SYN2005*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005.
Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Český národní korpus – SYN2006PUB*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2006.
Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Český národní korpus – ORAL2006*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2006.
Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Český národní korpus – ORAL2008*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2008.
Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Čmejková, S.: *Mluvenost a psanost* in Přednášky z doktorandských dnů I. FF UK, Praha, 2006.
- Filipec, J. a kolektiv autorů: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Academia, Praha, 2007.
- Fučík, B.: *O knihu pro mládež* in Setkávání a míjení. Melantrich, Praha, 1995.
- Fürst, M.: *Psychologie*. Votobia, Olomouc, 1997.
- Gebhartová, V.: *Literatura pro děti I*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1987.
- Havránek, B., Jedlička, A.: *Česká mluvnice*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1981.
- Havránek, B. a kolektiv autorů: *Slovník spisovného jazyka českého*. Academia, Praha, 1989.
- Hrdlička, M.: *Teta, kam jdete?* in *Češtinář 2002/2003*, č. 5, str. 122-123.
- Karlík, P. a kolektiv autorů: *Příruční mluvnice češtiny*. NLN, Brno, 2003.
- Komárek, M. a kolektiv autorů: *Mluvnice češtiny 2*. Academia, Praha, 1986.
- Komárek, M.: *Příspěvky k české morfologii*. Periplum, Olomouc, 2006.
- Nebeská, I.: *Úvod do psycholingvistiky*. H&H, Jinočany, 1992.
- Nekula, M. a kolektiv autorů: *Encyklopedický slovník češtiny*. NLN, Praha, 2002.
- Ottova encyklopedie*. Elektronická verze 2000. Dostupná z WWW: <www.coto.je>.

- Palková, Z.: *Fonetika a fonologie češtiny*. Karolinum, Praha, 1994.
- Pravidla českého pravopisu*. Fin publishing, Olomouc, 1999.
- Šmilauer, V.: *Nauka o českém jazyku*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1972.
- Štefanovič, J.: *Psychologie pro gymnázia a pedagogické školy*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1976.
- Štěpánek, M. a kolektiv autorů: *Malá československá encyklopedie*. Díl 1. a 4. Academia, Praha, 1984 a 1986.
- Vondráček, M.: *Citoslovce a částice – hranice slovního druhu* in Naše řeč, 1998. Str. 29-37.
- Zima, J.: *Expresivita slova v současné češtině*. Československá akademie věd, Praha, 1961.

Zdroje vlastní excerptce:

Blesk, Mladá fronta DNES a její přílohy, Lidové noviny, Respekt, Hospodářské noviny, Právo, Modřanské noviny, Listy hlavního města Prahy, E 15, Metro.

Výběr z literatury pro děti.

Vybrané komunikace vedené přes aplikaci ICQ.

Vybrané diskuze na fóru www.lide.cz.

Vybrané diskuze a názorové rubriky pod články zveřejněné na www.novinky.cz, www.sport.cz a www.super.cz.

Televizní pořady Všechnopárty, Mambashow, Uvolněte se, prosím, Mr. GS, Stahovák, Prostřeno, Máte slovo, Otázky Václava Moravce, Partie.